

TIZENKILENCEDIK FEJEZET.

A sivatagon át Kerijába.

1901 január 3.-án befejeződtek a kutatások Dandán-Uilikban. Előtte való este megérkezett a várva-várt posta Kasgárból. Az Indián keresztül továbbított legutolsó európai küldeményt október elején adták fel. Legnagyobb örömet az a levél szerzett, amelyben az *indiai külügyi hivatal* értesített, hogy az orosz hatóságok jóváhagyták abbeli kérelmemet, hogy *Orosz-Turkesztánon át* utazhassak Európába. Tevékeny munkában telt el ez az utolsó nap; ugyancsak elfoglalt az est beálltaig a sok törékeny lelet csomagolása s a magam postájának az előkészítése.

Az adott utasítás értelmében pontosan megjöttek a tevék is a Kerija mellől s embereim boldogan készülődtek fel az útra, hogy mielőbb búcsút vehessenek megpróbáltatásaik színhelyétől. Rosszul esett aztán az a kis csalódás, hogy mielőtt elhagynók ezt a pusztaságot, szándékom felkeresni még bizonyos romokat tőlünk északra, amelyekről Turdi azt mondotta, hogy a kincskeresők *Ravak*-nak, (magas ház'-nak) nevezik.

4.-én reggel munkás-csapatom egy részét kifizettem és elbocsátottam Tavakkélbe, a többivel pedig útra keltem észak felé. Mintegy tíz kilométert hagyhat-

tunk hátra, amikor újra régi lakosság nyomaira akadunk. A homokbuckák között edény-cserepek hevertek szétszórva s itt, ahol annak idején Kászim csapata táborozott s talált vizet, felütöttük tanyánkat. Az új kút, amit ásnunk kellett, a dandán-uilikinél is sósabb, lúgosabb vizet szolgáltatott.

Habár kilenc éve nem járt erre TURDI, minden tétozázás nélkül vezetett el másnap a romokhoz. Két romladékos fal-maradványból állottak ezek, körülöttük pedig törmelék borította a földet. Az itt talált Han-dinasztia korabeli érmekből s más jelekből is arra következtettem, hogy *Ravak*-ot jóval régibb ideje hagyták el lakói, mint Dandán-Uilikot.

A ravaki romok megvizsgálása után nem maradt más feladatom erre, azért tehát *január 6.-án* elindultam a Kerija-folyóhoz. Előbb azonban elbocsátottam AHMED MERGHEN-t s a még velem volt tavakéli munkásokat. Jó barátsággal, elégedetten váltak el tőlem mindannyian; ISZLÁM BÉG is, aki olyan pompásan kormányozta *seregemet* s most visszatért Khotanba, hogy hírt vigyen rólunk az ambánnak s megköszönje nevemben a nyújtott segítséget. Ő továbbította egyúttal postámat is a messzi Nyugatra.

Borús időben, szinte borongós érzésekkel hagytam oda ezt a néma egyhangúságában is megkedvelt tájéket. Nemsokára heves szél támadt s tisztességes porföregtetben gyönyörködhattunk.

Legjobbna láttam másnap délkelet felé folytatni útunkat, remélve, hogy ráakadok arra a nyomra, amelyen Kászim vezette a tevéket a folyóhoz s onnan vissza is. Az egyre növekedő homokbuckák itt már 15 métert is elértek, de azonkívül három valóságos kis hegygerincen is át kellett kelnünk, amelyek 50 méter magasságban húzódtak. Az utolsó ilyen, 'daván' lábá-

nál töltöttük az éjszakát, szerencsésen találva vizet is két méter mélységben — igaz, hogy ez embernek ihatatlan volt. Mindamellett jól esett, mert legutóbbi tanyahelyünkön a víztartókban hozott kevés vízzel kellett beérnünk s még mosdásra sem tellett. Itt a fárasztó menetelésben kimerült tevéket megítáhattuk.

Fagyos éjjel után — mialatt — 20.5° -ra szállott alá a higany — korán reggel indultunk, mert nagyon vágytunk már eljutni a folyó mellé. Óriási homokhegyhátakon át vándoroltunk végeszakadatlan hosszú úton s nem láttuk semmi jelét sem a víz közelségének. Végre aztán az utolsó magasra halmozódott gerinc tetejéről megpillantottuk a Keríja-darját övező fák sötét vonalát.

Fokozatosan eltörpülő széles dűnéken haladtunk tovább s egyszercsak, elhagyva az utolsó homokpadot is, szélterült előttem a folyó csillogó jégtükre. Örömmel pihentem meg a parton a fárasztó napi menet után. Kászimot elküldtem, hogy kerítse elő a lovakat, amelyeket geometerünk hagyott itt hátra Kerijából való visszatértekor. Félóra múlva a keríjai ambán küldöttével, IBRAHIM-mal együtt jött vissza s ekkor hatalmas tüzet gyújtottunk a folyóparton, hogy így várjuk be kényelmesen a karaván megérkezését, ami sötét este következett be. A sárga homok hullámos vonalainak végtelensége után jóleső érzéssel szemléltem újra a fáknak még megmaradt vereslő őszi levélzetét, a hatalmas cserjéket és a befagyott folyót.

Másnap reggel Kászim másodmagával elindult vissza a Khotan-darjá partjára, magam meg — végre ismét — nyeregbe ültem, hogy most már lóháton tegyem meg a hátralevő utat Keríjáig. A kanyargós,

mély mederben folyó víz néhol 50 méterre szűkül össze, másutt háromszor olyan széles jégtakaró vonja be. A balpart, amelyen útunk vitt, erdőfoltokkal s kilométernyinél szélesebb mocsaras nádasokkal van szegélyezve — azon túl nyugat felé kezdődik a homokbuckák sivár birodalma. A tulsó parton valóságos hegy alakjában vonul a folyó mentén a száz méteres *Kizil-kum* vagy 'vörös homok'. Mindakét oldalon sűrűn látunk füzeseket s hatalmas nyárfákat.

Egy-egy favázás szalma-kunyhó tűnik fel útunkban, de emberi lénnel nem találkozunk, mígcsak a SZALJID BURHÁNUDDÍN PÁDSÁHIM síremlékéhez nem érkezünk, éjjeli szállásra. Nagy tiszteletnek örvendő búcsujáróhelye ez a kerijai és khotani kerületek lakosságának. A felügyelő öt sejkh nem tudott egyebet a szentéletű férfi történetéről, minthogy valamiféle összefüggésben van az a még szentebb IMÁM DZSÁFAR SZÁDIK-kal, akinek az emlékét valahol egy másik híres szentélyben veszik körül vallásos kegyelettel.

A sejkhek, akik évente oly sok száz zarándokot fogadnak, tudták jól, miképpen lássák el a fizető vendégek kényelmét. Nemez-szőnyegekkel díszített csinos szobámban barátságos, meleg hangulatot árasztott a vigan pattogó tűz.

A következő két napi útunkban egyre ritkásabbra vált az erdőöv s utóbb már csak inkább cserjés bozót lepte be a laza homokot. Most is láttunk elvétve nád-fedeleles juhász-kunyhókat, de embert alig találtunk még *Bulak*-ban és *Csogalmá*-ban is, ahol tanyánkat ezen a két estén felütöttük.

12.-én dél tájban az ingoványos lapályon fekvő *Bosztán-langar* falucskába érkeztem. Elém jött ide egy kerijai afgán kereskedő, bizonyos ABDULLA KHÁN, egy szeretetreméltó öreg ember, aki mindent elköve-

tett, hogy szolgálatot teljesíthessen a *száhib*-nak, amint az már szokásos a turkesztáni afgánok között. Szerencsétlenségre nagyon megrontotta ezt az igyekezetet a nyelveknek különös zavarodása. A perzsa nyelv már régen kipárolgott Abdulla Khán fejéből, — törökül meg se tanult jól — a hindosztáni nyelvből is vajmi keveset szedett össze. Ezzel szemben meg az én pustu-nyelvtudásom volt csekély, annyira, hogy nem igen tudtam megítélni: mennyit *nem* felejtett még el a jó ember a maga anyanyelvéből. Mindazonáltal a rábízott feladatot jól elvégezte; előre sietett s szerzett nekem szállást Kerijában.

Kevéssel ezután az odávaló bégek fogadtak az ambán nevében lovas-kisérettel. Élénk fecsegés közben vonultunk be a városba, apró házcsoportok között haladva el.

Csendes, külvárosi villában rendezték be lakásomat egy homályos, felülről világított kicsiny szobában. Még meg sem jött a poggyászsom, felkeresett az ambán főtolmácsa és titkára, hogy átadja főnökének üdvözlő ajándékait. Mondhatom, erősen gyakorlati módon voltak azok összeválogatva: tüzelő fa; takarmány a lovaknak; juh és szárnyas a magam részére — és így tovább, olyan pazar bőségben, hogy a viszonzása ugyancsak sok fejtörést okozott. A jámenben való ünnepélyes látogatásomat másnapra határoztuk el.

Találkozásom HUANG *dáloi tá*-val, az ambánnal, a legkielégítőbb módon ment végbe. Egy órakor a *Jangi-sahr* kis bazárján át lóháton mentem a jámenbe, végighaladva a szerény ó-város kigyózó utcáin. Mikor befordultam a külső kapun, három pisztoly-lövés adta hírül érkezésemet. Ebből megtudtam, hogy udvarias akar lenni az ambán. A belső kapunál való

fogadtatásom pedig már nemcsak udvarias volt, hanem különösen meleg és szíves.

Huang dáloi negyvenöt év körüli zömök, pirosarcú ember; tekintete jó természetet s vidám kedélyt árul el. Roppant előkelő kínai selyemruhában volt. Különösen magára vonta figyelmemet brokátos sárga ködmőne s ünnepi köntösének finoman hímzett közep-része. Az emelt helyen felállított asztal csinosan meg volt terítve, rajta mutatós édességekkel, európai készítésű kis boros poharakkal. Madeirát szolgáltak fel az ortodox kínai *katháj*-ital helyett s csak azt nem tudom, az európai izlésnek akart-e ezzel kedvezni az ambán, vagy pedig a maga gusztusának.

Könnyen nélkülöztem tolmácsomat, Niáz Ákhúnt, aki a lovakkal még odamaradt Khotanban. Elbeszéltem körülményesen dandán-uiliki élményeimet, fel- említve persze, mennyire összevág minden megfigyelésem Juan-Csang följegyzéseivel. Mikor elmondtam azután, hogy ki szeretném kutatni a Níjától — «Tang-szeng» *Ni-dzsang*-jától — északra híresztelt romhelyet, készségesen megígért minden képzelhető segítséget. Köszönetemet s apró bókjaimat olyan szeretetreméltó kedves mosollyal viszonzta, hogy annak kifejező voltát a legügyesebb diplomata is megirigyelhette volna tőle.

Alig hagytam el a jáment, értesítettek, hogy az ambán elindult, hogy azonnal viszonzza látogatásomat. Sietve visszalovagoltam tehát s intézkedtem, hogy legyen idejére tea. Bajos volt hamarosan megfelelő abroszt kerítenem tábori asztalomra, mert a *fehér* a gyász színe Khínában. Ha még egyszer Khínába utazom, viszek magammal alkalmas vörös asztalterítőt. Most hirtelenjében jó volt az ágyamról lerántott takaró is. Megmutogattam vendégemnek tanyám minden érde-

kességét: Juan-Csang könyvének STANISLAS JULIEN-féle fordítását, néhány dandán-uiliki kéziratot; elolvastattam vele a gyűjteményemben levő egyik-másik régi kínai érem felírását. Udvarias érdeklődést mutatott s közelről megvizsgálgatta az asztalt, széket, táboriágyat is.

Eredetileg három napot szántam Kerijára, de lovaink késése Khotanból visszatartott még két napig. Őszintén bevallva, nem nagyon bántuk ezt a késedelmet. Embe-reimre rájuk fért a pihenés, magamnak pedig meg-kellett írnom — egyéb dolgaim mellett — egy jelen-tést a Royal Asiatic Society lapja számára.

Január 14.-én és 15.-én ujjnyi vastag hó esett. Egyszerre téli színt öltött a táj. Lobogó tűz mellett, szorgos munkában, kellemesen teltek a napok. De kissé nélkülöztem a sátoros élet napfényét és szabad levegőjét.

ABDULLA KHÁN és mások útján is kerestettem régiségeket, de kevés érdekes dolgot hoztak. Kerija maga nem régi hely s a kincskeresés nem oly virágzó foglalkozás itt, mint Khotanban. A megérkezésemet követő napon azonban hírt kaptam régi korbeli ma-radványokról a sivatagban, *Nijá*-tól északra. Egy tekintélyes kerijai gazdaember beszélt, hogy látott vagy tíz éve homokba temetett dandán-uiliki típusú házakat, két napi járóra a híres *Imám Dzsáfar Szádik* szentélytől. Mások is hallottak erről a hajdani városról. Elhatároztam hát, hogy haladéktalanul felkeresem.

A nehezen várt lovak még mindig nem érkeztek meg. El nem képzelhettem, mi lehet ennek az oka. De egy oly országban, ahol nincsen sem táviró, sem igazi posta, megtanulja az ember, hogy nyugodtan vegye az efféle késedelmeket. Ez annál is könnyeb-ben ment, mert az ambán segítsége minden szük-séges szállító erővel bőven ellátott.

HUSZADIK FEJEZET.

Niján át Imám Dzsáfar Szádikba és a «régi város» romjaihoz.

Ragyogó verőfényes reggelen indultam útnak Kerijából, *január 18.-án*. A többnapos tartózkodás után időbe tellett, amíg összeszedtük sátorfánkat s ezalatt egybeesődültek az ó-város kamaszai meg naplopói, ki az utcán, ki pedig a háztetőkön, hogy tanui legyenek a nevezetes látványosságnak. Átkelve a széles, de csaknem kiszáradt folyómedren, hátunk mögött hagytuk mihamar *Bés-tograk* és *Gadgang* helységeket. Jobbkéz felől szelíd lejtésű kopár kavicsos pusztaság húzódik fel lassú emelkedésben a délen odalátzó hegység lábához. A Kuen-lun eme szélső hegylánca, *Polu*-tól keletre rendesen rejtve marad a sűrűn gomolygó ködben s a *Lop-nor* vidékére igyekvő utas csak nagy ritkán láthatja. Néhány közelebbi, friss hóval fedett hegycsúcs, amelyeket már Rám Szing felvett volt háromszögeléssel, most is tisztán láthatóvá vált s alkalmas kiindulási pontul szolgált a további felvételekre. A *Polu* körül s azon túl tornyosuló, 6400 métert elérő magas csúcsok kétesen csillantak meg a nagy messzeségben.

Könnyű szerrel értük el a Kerijától 22 kilométer távolságban elterülő *Ui-tograk* oázist. A fák alatt s másutt az árnyékban még jókora hó feküdt és a fagyosan fuvó szélben ugyancsak jól esett készen tartott

szállásom védelme alá húzódni. A tiszta sárfalak s a kis szobában leterített élénkszinű khotani nemez takarók — u. n. kirgiz-szőnyegek — kedvesen vonzóvá varázsolták ezt a szerény hajlékot a téli este zordon-ságában.

Reggelre pompás havazásra ébredtem s a *báj* háza mögötti gyümölcsös hólepte fehér fái csábítóan európaias képet nyújtottak. Kemény hidegben indultunk tovább. A hóesés megszűnt, de egész nap alacsonyan gomolyogtak a felhők s a hegyekből aznap mitse láthatunk. Utunk pusztaságon vitt keresztül. Balról magas homok-gátak tüntek föl, hosszan nyulva el észak felé. 26 kilométeres lovaglás után átkeltünk egy száraz patak-medren s kevéssel odább a kis *Jeszulghun* oázisban felütöttük táborunkat. Alig láttunk itt többet vagy tíz sárkunyhónál, amelyekben a *Nijá*-ba és a *szurghak*-i aranybányák felé tartó utazók szoktak megszállani. Jórészt ezekből a fogadókból él a szegényes földeken gazdálkodó csekély lakosság. Egyetlen mély kút van a faluban s érdekes megfigyelni, miként alakította ez a helység topografiáját. Máshol mindenütt szétszórta a házak a szántóföldek között s kertek fái alatt, itt meg szépen sorakoznak a piac-tér körül, amelynek a közepét a kút foglalja el. Mellette, remek vén nyárfák alján kis vízmedence csillog, nagyban emelve a falusi kép festői varázsát.

Ejen át kitisztult az idő s a hőmérő higánya — 18·3°-ra szállott alá. Déli irányban feltüntek a hegyek s odalátszott a völgy bejárata, amerre a szurghaki aranybányák rejtőzködnék. Köves steppén haladtunk *Ovraz-langar*-ig, ahol magányos agyagházban töltöttük az éjszakát, mert a még 40 kilométerre fekvő *Niját* aznap nem érhattük el.

A következő reggel megjött *Niáz Ákhún* a lovak-

kal s nagy örömökre postámat is magával hozta Khotanból. Egyik hazulról küldött levelem december 7.-én hagyta el Európát s 44 nap alatt érkezett meg ide, *Fargháná*-n és *Kasgár*-on át, ahonnan a khínai posta továbbította. A *Gilgit*-en keresztül irányított európai leveleim október eleje óta több mint száz napot töltöttek az útban idáig. Igaz, hogy ez az út-irány megbízhatóbb.

A hegyekből lemosott görgetegek között vándoroltunk tovább s jó darabig semmi növénydíszt nem élénkítette a köviceses *száj*-t, amelyen itt-ott a sivatag homokbuckáinak végső nyulványai vonulnak keresztül. Távolabb tamarix s egy és más gyalogfa mutatkozott kicsiny foltokban. Délután három óra felé egy kis házcsoporthoz belejutottunk az oázis kultivált területébe s valamivel messzebb elérkeztünk a fő faluhoz, amely magában foglalja *Níja* bazárját. Ennek a közeliében várt rám szépen előkészített lakásom, ahova az idevaló bég küldöttsége kísért el a szokott ünnepélyességgel. Éppen hetivásár napja volt s bár estére járt már az idő, élénk sürgés-forgás uralkodott a bazár fedett, szűk utcájában, a sokféle árucikkkel ellepett bódék körül. Különösen sok szárított gyümölcs volt ott felhalmozva s a nép nagyban vásárolgatta a fényűző csemegéket a közelgő *id*-ünnep alkalmából, amely a *ramazán*-bőjt befejezését jelenti.

Embereim is, mint jó muzulmánok, meg akarták ünnepelni a napot, ezért pihenőt kértek *január 22.-ére*. Egész *Níja* ünnepi díszben parádézott s az imák hangja a mecsetből becsengett szobámba. A tarkán hullámozó népelet arra csábított, hogy fénygépező gépemmel a déli órákban lekapjak néhány jellemző jelenetet. Egyébként a napot írással töltöttem.

Níja régi hely már. Juan-Csang erre utazva a Lop-

norhoz és Khína keleti részébe, a várost *Ni-dzsang* néven jegyzi fel. Azóta a sivatag közelebb húzódott a kis oázis köré.

Előbb csak egy hatalmas *régi korsó* volt az egyetlen tárgy, a mit a felkeresendő elpusztult telepről láthattam, de délután váratlan bizonyosságot nyertem ennek tekintélyes koráról. HASSZAN ÁKHÚN, kíváncsi fiatal tevehajcsárom, az utcán kóborolva egy idevaló ember útján értékes lelethez jutott. Két fatábla volt, amelyeken kellemes meglepetésemre *kharósthí-írást* fedeztem fel. Ennek az India legészaknyugatibb részein ismert régi írásnak a jellege az időszámításunk legelső századaiból való származásra vallott.

Eredetileg egy IBRAHIM nevezetű fiatal kincsásó találta az ereklyéket a régi város egyik házában egy évvel azelőtt, több más ilyen neki értéktelen táblácskával együtt. Elhozott belőlük hatot, de abból is előkötött néhányat az úton s a többit odaadta a gyermekeinek, hogy játsszanak velők. Hozzám azután az úton eldobott írásokból került az a két fatábla. Igyekeztem persze elpalástolni örömeimet. De nem mulasztottam el jó jutalom ígérésével Ibrahimot vezetőül szerződtetni.

Boldogan tanulmányoztam a sokat ígérő leleteket. Bizonyos jelekből rögtön rájöttem, hogy *igen régi* korból valók ezek az indiai nyelvű okmányok, de még se reméltem a lelőhelytől olyan gazdag aratást, aminő ottan reám várakozott.

Három napi meneteléssel jutottunk el Níjából új sivatagi expedíciónk kiindulási pontjára, az *Imám Dzsáfar Szádik* szentélyhez. Kellemesen folytak le ezek a napok. Gyönyörű napfényes reggelen hagytam oda Níját s mindvégig derült, tiszta idő járt kemény hidegekkel. Éjjel 22°-nál is lejjebb szállt a hőmérsék

s nappal se emelkedett egyszer sem — 55° -nál magasabbra.

A *Nija* folyó mentén haladtunk lefelé, mert a kérdéses régi város romjai azon a helyen fekszenek, ahol a folyó elvész a homokban. Három kilométer széles vízdús erdőségben vezetett az út. Mondhatnám valóságos országút ez, annyira kitaposták a nagy zarándok-csapatok, amelyek ősz tájban keresik fel erre a híres búcsujáráhelyet. Az erdő-övön túl kezdődik a homok, úgy a jobb, mint a bal parton.

Amint ott lovagoltam, el-elgondolkoztam azon, milyen nagy területeket lehetne termővé varázsolni a folyó áradásainak a felhasználásával. Örömmel láttam első éjjeli szállásunk közelében, hogy egy öntöző csatorna — amit az ambán rendeletére két éve létesítettek — mily jelentékenyen megnövelte a művelésre alkalmas területet. Harminc kilométerre voltunk már *Nijá*-tól s innen túl 13 kilométeren követtük a 2—3 méter széles csatornát. Képzeletben kiszíneztem magam előtt azt az időt, amikor minden másképp lesz majd. Erélyes és ügyes rendezéssel akármelyik napon fel lehetne venni a küzdelmet a sivataggal — mint valamikor régen — s előrébb tolni az emberlakta hely határait. (Éppúgy, mint ahogyan történt az a turkómán steppéken és Pandzsábnak a természetől nem kevésbé árva *doab*-jain) Vajjon honnan várható ottan a kezdeményezés?

A tisztásokon át oda láttuk fehérteni 110 kilométernél nagyobb távolságból a havas hegyláncolatot, amely Nijától délre emelkedik. Feltűnő bizonyága ez annak, hogy milyen rendkívül átlátszó a sivatag téli légköre.

Hosszasan törtettünk most a vadonban, anélkül, hogy a folyót vagy akár csak egy pásztorkunyhót is megpillantottuk volna, hogy abból következtet-

hessünk a víz közelségére. Napnyugta körül értük el végre második tanyahelyünket, *Döbe-bosztan*-t, ahol ismét a folyó közelébe kerültünk. Tevéink késő estére jöttek csak meg. Ezen a napon 40 kilométert hagytunk hátra.

Január 26.-ára aztán már csak 20 kilométeres út maradt a nevezetes mazárig. Az egyre dúsabb növényű fák és cserjék kedvessé tették a táj képét még ebben a lombjuk vesztett téli köntösükben is. Többfelé láttunk az úton kunyhókat a zarándokok védelmére. Egy magaslaton mindenféle kendő, rongy, megzászlócska lobogása árulta el a szenthírű hely közvetlen közelségét; ott van a vértanu halált halt fejedelem síremléke. Festői képben gyönyörkedtem ezután. Egész sereg mecset, *madraszah* (iskola) s lakóház csoportosul a mazár köré, s közöttük a kis folyó alkotta apró tavacskákra esik a tekintet, míg a dombtetőt a szent sír koronázza.

Az épületek futólagos megtekintése után a legészakibb tó jegén át a dombhoz siettem. A búcsújárók ösvénye kígyózó vonalban kapaszkodik fel a tetőre, ahonnan — 50 méter magasból — pompás kilátás nyílik a sivatagra. Nem messze onnan már eltűnik az erdő s azon túl északnyugatnak a kis csermelyt is elnyeli a homok. Arra felé kell lennie a romoknak.

Ezen a napon némi késedelemmel indultunk útunkra. Embereim mind felzarándokoltak előbb a sírhoz. Vízről is kellett gondoskodnunk. A víztartók jórészt tönkre mentek már a hosszú használattól s kivált a nagy fagyok hatása alatt. A legutóbbi éjszakán is —24·4°-ot jelzett a minimum-hőmérő. Így hát nem volt nehéz jég alakjában zsákokban s hálókban vinnünk magunkkal a sivatagban nélkülözhetetlen vízkészletet.

Öt kilométerre a mazártól sekély mocsárrá terül szét a kis érnek a vize s aztán — legalább így téli időben — végképp eltűnik. Nyaranta, mint nyomait látuk, messzebb jut el a víz. Ennek a mocsaras tónak (*Tulkucs-kol*) a környékén vannak a szentélyhez tartozó telep juhnyájának a cserényei. Több mint 4000 juhot őriz itt NÚRULLA, a pásztor, aki emellett még földműveléssel is foglalkozik. Az ő kis gazdaságában hagytuk hátra lovainkat.

Itt a bőven öntözött vidéken oly sűrűn díszlenek a fák, hogy néhol úgy kellett utat vágnunk tevéinknek. Fokenként, amint haladunk előre, egyre több és több futóhomokot érünk a *dzsangl*-terület rovására; egyre sűrűbben következnek a kiszáradt, kihalt fák; s végül — a mazártól mintegy 13 kilométerre — tágas térségen találjuk magunkat, amelyen alacsony homokkúpok emelkednek. Ezeket tamarix s egy más kemény cserje-féle borítja vastagon. Északnyugat felé nyúlik legtávolabb a *dzsangl* növényzete: arra kell tehát keresnünk a folyó egykori futását, amely jóval meszebbre hatolhatott.

Másnap könnyű menetben elértük csakugyan a romhelyet, sokkal közelebb, mint vezetőim jelezték. Célunk felé közeledve, törmelékkal, salakkal borított területekre akadtunk s gyümölcs-fák meg a kultivált nyárfák (*terek*) nyomait fedeztük fel.

A szél-vájta lösszön, mintegy emelt platókon, találunk az első két ház romjait. Az építési eljárás szemmel láthatólag azonos volt a dandán-uilikival, de a faváz sokkal kidolgozottabbnak és szilárdabbnak tűnt föl. Az egyik szobában finoman faragott diszitményekre bukkantam, amelyek a régi *gandhári* szoborművek fa-ornamentumait mutatták be. Világos volt ebből, hogy a romok jelentékenyen régebbi korból származ-

nak, mint Dandán-Uilik. Három kilométerrel tovább vándorolva magas homokbuckákon át észak felé, fel találtam azt a romokban álló vályog-sztúpát, amelyről már Abdulla beszélt Kerijában.

Annak a szomszédságában ütöttem tanyát *január 27.-én*. Rengeteg sok törött cserép, kő-darab s egyéb emlék halmozódott itt fel. Szétforgácsolódott s széjjeltört fák, a favázak maradványaiképpen, elvegyültek elhalt nyár- és díszfák fehér törzseivel. Bizonyos meghatottság fogott el, amint első este nyugalomra tértem ezen a helyen, környezve a valaha itt élt lakosság néma tanuival.

OSZK

Nemzeti Széchenyi Könyvtár

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

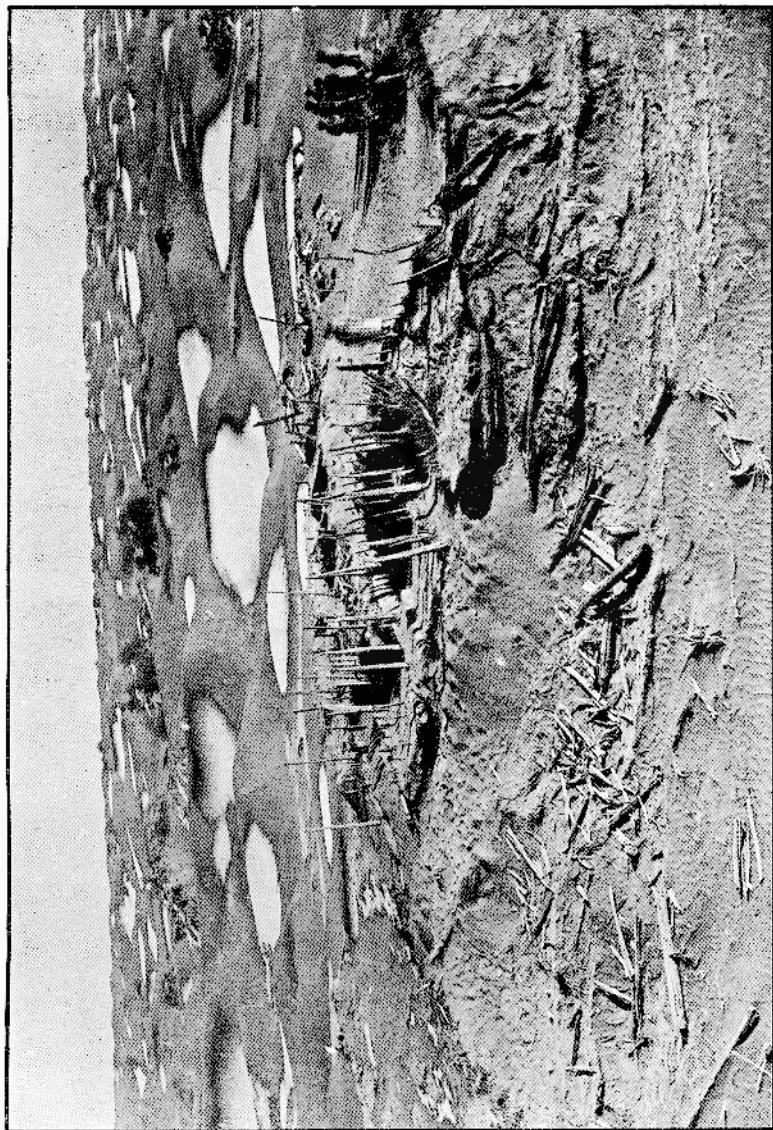
A «régi város» romjainál, azon a tájon, ahol a Níja vize elenyészik a sivatag homokjában.

1. Az első kharósth-táblák kiásása.

Január 28.-án mindenekelőtt is elküldtem Rám Szinget vállalkozó-szellemű ifjú *darógá*-nkkal nyugat felé a vidék kikémlelésére. Meg kellett figyelniök, van-e arrafelé elég tüzelő-anyag s járható-e a talaj megterhelt tevékkel. Meg akartam ugyanis bizonyosodni affelől, hogy az itt való kutatásaim befejezése után *átkelhetek-e majd egyenesen a sivatagon* a Keríja-darjá alsó folyásánál fekvő *Aktiken*, vagy másképp *Karadong* romokhoz. Mert, ha ez sikerülne, nyolcvan kilométeres rövid útunkkal megmenekednénk a Niján és Keríján át való roppant kerülőtől.

Elbocsátva a kis karavánt, ahhoz a rombadőlt épülethez siettem, amelyben Ibrahím találta volt eszten-deje a *kharósth*-jegyű táblácskákat. Még Nijában mondta, hogy sok ilyen ereklye hever a rom körül, amelyeket kitúrt a homokból s ott hagyott.

Tanyánktól körülbelül másfél kilométerre esett keletre ez a ház-omladék, amely felé most várakozással és aggodalommal telten közeledtem. A talaj mély vájulatatai felett lépcsőszerű magaslaton emelkednek a ház maradványai. Az idáig táplált bizalmatlanság érzése örömteljes meglepetésre változott, amikor mind-

A NÍJA MÖGÖTTI TELEP EGYIK ROMBADÓLT ÉPÜLETE.

Az irott táblák első lelőhelye.

(Ásatás után.)

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

járt a lépcsőzet lejtőjén három ilyen táblácskát találtam s fenn a tetőn még egész csomó került elő belőlük az egyik helyiségben.

Úgy látszott, hogy az épületnek északi szárnyán lehetett ez a szoba, más lakosztályok között; a régi emlékek a szoba délnyugati sarkában voltak vékony homoktakaró alatt. Mellékletünk a kiásatás után mutatja be a romot; bal oldalán látható a tulajdonképpeni lelőhely. Aldottam jó szerencsém, amely ide hozott nem sokkal a kincskutató dűlősei után. Mert kitéve teljesen a szélnek és a napnak, a vékony kis fatáblákon nem maradhatott volna meg az írás ebben a hámulatos élenkségében. A legfelső táblákon el is halványultak s részben elmosódtak a betűk, talán egyfelől a hó hatása következtében.

Első dolgom volt őrt állítani erre a helyre, hogy elejét vegyem holmi «kincskeresés»-nek. Azután munkába állítottam embereimet. Legelőbb is azt a 4·8 méter hosszúságu s 4·2 méter széles szobát kellett a 60—120 centiméteres homoklepel alól kiszabadítani, amelyben Ibrahim az emlékeket felfedezte. Az ásatás során kialakult előttem az épület jellege. Meglátszott rajta, hogy a folyómenti erdőségek bőségben szolgáltatták a fát az egykori lakosság számára. A ház alapzata hatalmas gerendákból volt összeállítva; ezen nyugodtak a tetőzetet tartó és egyúttal a falak vázát alkotó faoszlopok. Ezeken kívül sűrűn elhelyezett vékonyabb rudak s rájuk keresztben fektetett hevederek adtak szilárd állást a faváznak. Belülről erre tamarix-ágakból készült erős rőzse-fonadékot alkalmaztak, amelyre vastag vakolat következett; ez borította a fal külső oldalát is. A falak ott, ahol nem védte őket a homok, összeroskadtak már, de az oszlopok nagyobb része megfihéredve és széthasa-

dozva kimeredezett még magasan a homoktakaró felszíne fölé.

Abban az említett helyiségben magában nyolczvanöt írott táblára akadtunk s a többi lakosztályok még többre szaporították ezt a számot. Így hát első napi munkánk olyan gazdag eredménnyel végződött, aminőre valóban nem számítottam.

A különböző kezektől származó iratoknál egyformán szembetűntek a KUSANA-királyok korára valló *kharósth*-írás jellegzetes sajátosságai. Ezek az *indoszittyai* királyok időszámításunk *első három századában* uralkodtak *Pandzsáb*-ban és az Indusztól nyugatra eső vidékeken. Ugyanebből a korból valók a *legrégibb* khotani érmek és a DUTREUIL DE RHINS-féle kézirat nyírfakéreg-lapjai, vagyis az összes eladdig ismert első-ázsiai írás- emlékek.

Az esti szürkületben ballagva vissza tanyánk felé, boldog elégedettségemet egyetlen bántó gondolat zavarta csupán. Igaz ugyan, hogy a magammal hozott száz különös táblácska szövege együttvéve nem-igen marad alatta az *összes* eddig összegyűjtött anyagnak, ami rendelkezésre áll a *kharósth*-írás tanulmányozására Indiában és annak a határain kívül — *de vajjon nem egy és ugyanazon iratnak a másolataival van-e dolgom?*! Kisértett ez a feltevés, mert felötlően hasonlítottak egymáshoz külsejükben s mint észrevettem, tökéletesen azonos volt valamennyinek a bekezdése.

Másrészt abból, hogy a legtöbb táblán milyen nagy gondot fordítottak a pecsételésre, hajlandó voltam arra következtetni, hogy fontos okmányoknak s hivatalos jellegű levelezésnek jutottam birtokába. Ha így volna, elmondhatnám valóban, hogy minden tekintetben nagybecsű történelmi és régészeti ereklyék estek zsákmányul kutatásom legelső napján.

Elkészülve a leletek részletes jegyzékével, türelmetlenül azonnal hozzáfogtam a legjobb állapotban megmaradt táblák összehasonlításához. Tapasztalásból tudtam, hogy ez nem éppen könnyű munka s kivált nem akkor, ha az ember a sátor fagyos levegőjében kénytelen azt végrehajtani, vastag bundába burkolózva. Mégis sikerült még azon az estén tisztáznom két nagyfontosságú dolgot.

Meggyőződtem arról, hogy az emlékek *régi indiai prakrit* nyelven íratlak, valószínűleg ahhoz hasonló dialektusban, amelyet a legrégibb khotani érmek feliratain, meg a híres francia kutató említett töredékein találunk. A közelebbi összehasonlításból kiviláglott továbbá egész határozottsággal, hogy *a táblák szövege*, nem tekintve a bekezdő formula ismétlődését, *egymástól merőben eltérő*. A legtöbb íráson előforduló első szavak — *mahanuáva maharája liháti* («őfelsége a maharádzsa írásban rendeli . . .») — biztattak a reménynyel, hogy hivatalos rendeleteket tartok kezeim közt.

Nagy érdekességű volt reám nézve a későbbi felfedezések során annak a megállapítása, hogy a kharósthí-írással együtt az indiai nyelvnek egy réges-régi dialektusa is átszármazott India legszélső északnyugati vidékeiről az egykori Khotan területeire.

Különböző méretű, sokféle alakú táblácska került napfényre a következő napon, az épületnek egy másik, jóval nagyobb termében. Gyakori volt a *szamvat-száre* szanszkrit kifejezéssel való bekezdés, aminek a jelentése: «az . . . évben.» A szövegben ilyenkor sohase maradt el a *másze* és *divásze* szó, vagyis «a . . . hónapban» és «a . . . napon». Ezek után a szanszkrit szavak után külön-külön mindig egy-egy kharósthí számjegy következett. Ennek a jelenségnek a szabályos ismétlődéséből bátran következtethettem,

hogy *keltezéssel ellátott okiratok*, vagy kimutatások kerültek kezembe. Találtam továbbá keskeny falemezeket, amelyek nagy valószínűséggel feljegyzéseket, táblázatos összeállításokat, számlákat s effajta változatos, és nem összefüggő szövegre valló jegyzeteket tartalmaztak. Még kevésbé tekinthettem ezeket olyanféle közleményeknek, aminők az első napon fölfedezett írott táblák voltak.

Azokról a kicsiny szabályos négyszög-alakú fadarabokról, amelyek ugyanabból a helyiségből kerültek felszínre, csak jóval később derült ki, hogy az írásos táblák *borítékaiul* használtattak. Tanúskodott erről a rajtuk talált bemetszés a pecsét számára s az egy-két sornyi kharósthí-írás, ami a címzésnek felelhetett meg.

Imitt-amott olyan helyzetben találtunk félre lökött táblácskákat, hogy azt csakis későbbi korra lehetett visszavezetni. Úgy gondolom, egy-egy a várost elhagyott lakó térhetett vissza, hogy kincskereső módjára átkutassa a hátramaradt épületeket. Ilyenkor hajtotta aztán el az írott táblákat, mint értékteleneket, olyanformán, mintahogy mi bánunk el a telefirkált fölösleges papirosokkal. Nem igen állhatott az efféle nagyobb becsben előtte, mint Ibrahím előtt azok a leletek, amiket olyan szerencsésen kiturkált számomra.

Az épület, amely az első két nap eme meglepően gazdag leleteit szolgáltatta, annyira romladékos volt, hogy igazi rendeltetését nem állapíthattuk meg határozottan. Akár hivatali helyiségek voltak benne, akár szerzetes-lakásként használták, vagy bármi másnak, bizonyos az, hogy a benne talált írott emlékek csakis valami *gyűjteményből* származhattak.

Nagy régészeti jelentőséget kell tehát tulajdonítanunk annak a körülménynek, hogy ilyen óriási halmaz okirat között nem akadtunk egyetlenegy *papi-*

ros-darabkára. Később sem fedeztünk föl papirost, még abban a szemétdombban sem, amelyet felkutattunk. Ennélfogva nem lehet kétségünk, hogy azokban az időkben ez az anyag még nem volt elterjedve Kelet-Turkesztánban — holott Khinában már sokkal régebbi korban ismerték. Írásos *fatáblákról*, amelyeken indiai, különösebben buddhista szövegek olvashatók, régóta történt említés. Könnyen érthető, hogy a fának a használata leginkább olyan országban kínálkozott, ahol nincsen sem pálma-levél, sem nyírfá-kéreg: az Indiában alkalmazásban volt írásra szolgáló anyagok. Nem csekély örömet szerzett a tudat, hogy íme, itt ezen a messze, homokbátetett helyen jutottak birtokomba a *legelső* fára írott indiai emlékek!

Egész nap meglehetősen szél lengedezett s takaros hideget hozott magával. A sorokban kirakott tábláimat féltennem kellett a homoktól, amely végig-végig csapott közöttük, — azzal fenyegetve, hogy a dermedt ujjaimmal nagy bajosan rájuk írt ceruza-számozást lekoptatja. Ilyenformán figyelmeztetett a sivatagi szél a maga pusztító erejére.

Az előttem roskadozó épület-rom láttára lehetetlen volt, hogy fel ne tűnjék, mi mindent művelt itten a szél vájó munkája. A 4—5 méteres magaslat, amelyen a romok emelkednek, az épület körül ható deflációnak tulajdonítandó. A *maradványokkal fedett* földdarab megtartotta eredeti színvonalát, a *csupasz* lössz laza felületét mellette mindig jobban és jobban elhordta a szél. A futóhomok nem képes betölteni az így támadt mélyedményeket. Azon a területen, amelyet egykor a Nija folyó öntözgetett, széles utakat vág be mélyen a szelek kifúvó és vájó hatása. De az épület alatt is aláaknázódik a talaj, olyanformán, ahogyan a vízfolyások szokták «megenni» a földeket. Ennek követ-

keztében mennek végbe azok a roppant rombolódások az épületeken. Úgyannyira, hogy az összeomlott falak helyén sokszor csak gerenda-végeket, hasadozott oszlopokat lehet fölfedezni. Végül azután, az idők folyamán, a fa-anyag szilánkokká megy széjjel s ezeket tova hordja a szél. És csak edénycserepek, kötörmelések, fémdarabok maradnak, hogy tanuskodjanak hajdan ott élt népekről.

2. Ősi lakóhelyek maradványai.

Egy másik erősen megrongálódott házban, alig arasznyi homok alól újabb különös fa-táblák kerültek napvilágra. A betük azonban nagyobb részükön annyira elmosódtak, hogy nyomát se lehetett már látni rajtuk az írásnak, és csak az épebbekből következtetve gondolom, hogy amazok is kharósthí-jegyű táblák lehettek.

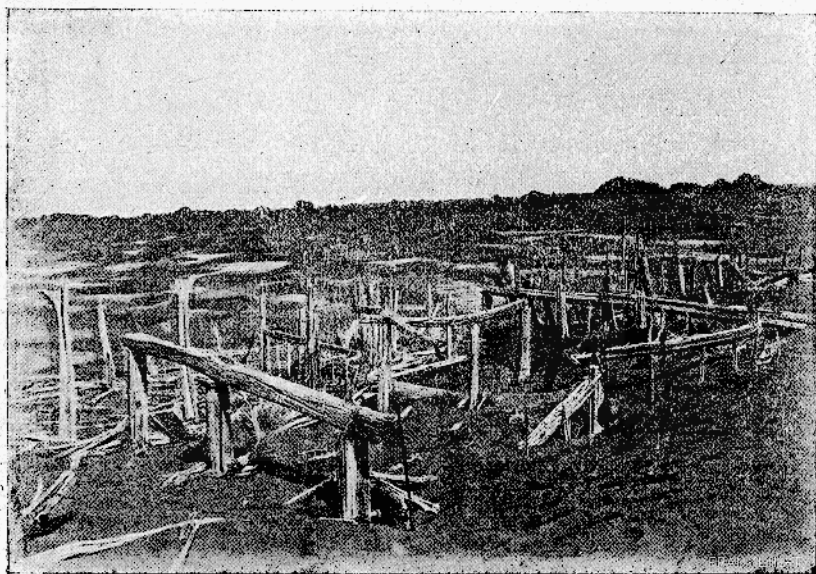
A sekély homokréteg, ami ezt a 46 négyzetméternyi, házromokkal elfoglalt térséget borította, lehetővé tette, hogy rövid két nap alatt egész sereg épületmaradványt kutassak fel. Képet nyertem ezáltal a lakások szokásos berendezéséről. De a pusztító enyészet nagyon kevés emléknek kegyelmezett meg s nem tehettem szert sok érdekes leletre.

Egy szerény kis házikó egyik szobájában durva *tograk*-törzsekből összerótt *jég-tartóra* bukkantunk. Megtaláltuk benne vastagon felhalmozva a nyárfa-leveleket is, amivel manapság is óvják a jeget nyaranta a jobbmódúak.

Január 30.-án vissza érkezett *darógá*-nktól megtudtam, hogy a *Keríja*-folyóhoz esetleg egyenesen a sivatagon át eljuthatunk, mert járható az út s van elég tamarix és kumusz a tüzelésre. Ekkoriban már mutatkoztak a jelei annak, hogy a tél szigora

nem tarthat soká. Ezen az éjszakán ugyan még -20° -ot jegyzett fel a minimum-hőmérő, de délben már $+5.5^{\circ}$ -ra emelkedett és ez szinte túlmelegnek tűnt föl. Elgondolva, milyen lehet az élet úgy március végén túl a sivatagban — volt okom munkálataimmal tőlem telhetőleg igyekezni.

Két nagy lakóház kiásása következett most, jó-messzire délnek attól a sztúpától, amely mellett el-

A Nija mögötti telep egyik ősi lakóházának romjai (ásatás előtt).

jöttem megérkezésem estéjén. A lösz-pad, amin állottak, elárulta a környező talaj nagyfokú kivájdását. Különösen felötlővé tették ezeket a romokat, emelt helyzetükön kívül a kidőlt óriás nyárfák sorai: egykori kertek s fasorok emlékei.

A keletebbre eső épület valami nagyúré lehetett, annyi rengeteg helyiség volt benne. Mélyen homokba volt temetve s teljes négy napig tartott, amíg ásatásával elkészültünk. Pedig munkásseregemet ekkorra

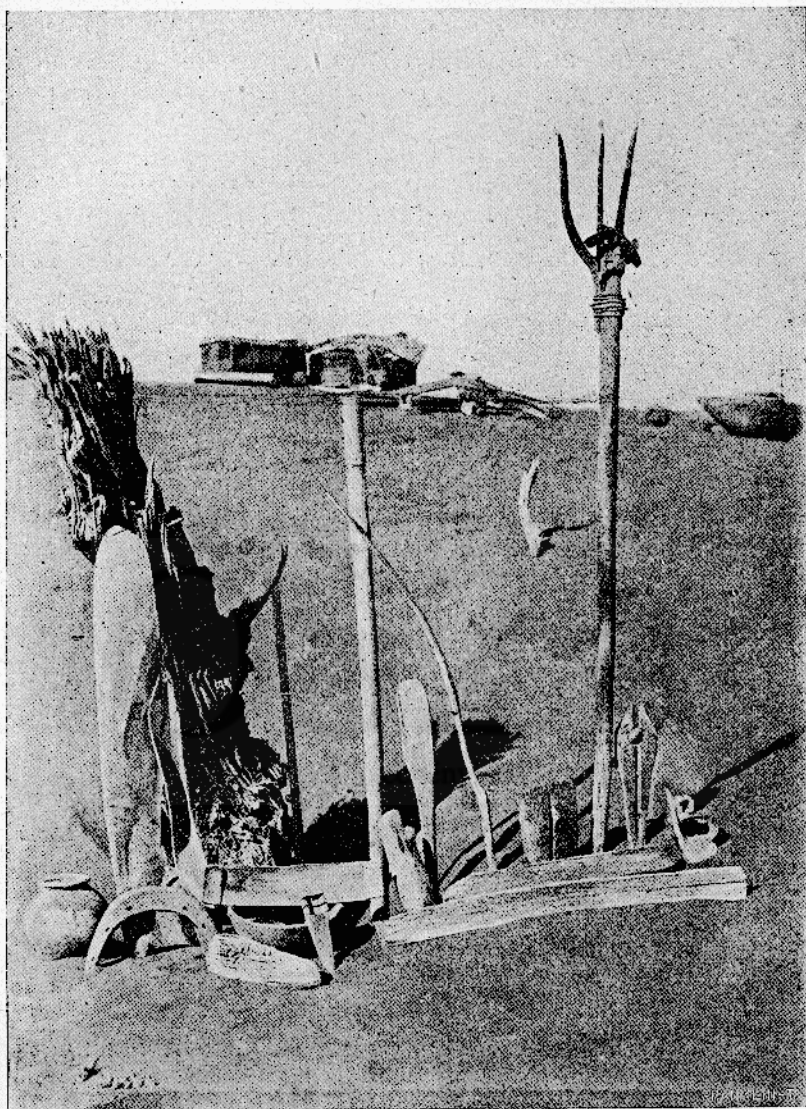
megnőveltem, összegyűjtve, valamennyi ép-kéz-láb ember volt Imám Dzsáfar Szádikban.

Az épület közepét impozáns terem foglalta el, körülbelül 12 méter hosszú s 8 méter széles. Valószínűleg ez lehetett a fogadó-szoba. Négy hatalmas, az egész terem hosszát átfogó nyárfa-gerenda tartotta egykor a tetőt. (A középső kettőnek az aljára keresztben finoman kidolgozott harmadfél méter hosszú, vastag tartófa volt reáerősítve oszlopfő gyanánt. Valamikor oszlopon nyugodott ez s így a főgerendákat hordozta.)

A falak vörös és fekete színben festett freskoszalagokkal voltak díszítve, hófehér alapon. A díszítmények főleg lótosz-virágokat ábrázoltak. A csarnok közepén szabad tűz éghetett; az emelvényen hamu maradványait fedeztem fel.

A nagy termet minden műtárgytól megfosztották utolsó lakói, vagy a későbbi látogatók. De a kisebb szobákban sok rendkívül érdekes régiségre akadtunk, amelyek annak a rég letűnt kornak a műiparát s művészetét elevenítik meg előttünk. Különösen művészies *szövöltesek* kerültek elő nagyszámban; találtunk továbbá csinos *elefántcsont-faragásokat* is.

Egy konyhának látszó külső helyiség ^{ben} padlóján kharósth-táblákat leltünk. Csakúgy, mint a mai turkesztáni konyhákban, nem hiányzott az *agyag-pad*, vizeskorsók s más egyéb számára; mi egy jókora *teknőt* találtunk rajta. Valósággal ontotta az érdekes emléktárgyakat egy fülkeszerű kis kamara-helyiség. Volt ott sok minden: egy tamarix-fából készült tet-szetős *lapohár*, kétméteres nyárfa-nyársak; nagy *fedő* darabja fűzfából; *orsók* s más háztartási eszközök. Találtam egy almafából való, jól kézbeillő *séta-pálcát* is.

Ósi háztartási eszközök, nagyobbára a Nija mögötti telepről.

Talattank

Itt adjuk a rajzát (232. old.) egy díszes fa-faragással ellátott ~~széknek~~ ez a legartisztikusabb hatású valamennyi ilyenféle lelet közül. A részeit nem volt nehéz összeállítani. (Díszítményeinek a motívumai rendkívül

emlékeztetnek az ősi Gandhára buddhista kolostorainak dombormű- emlékeire. Ez a megfigyelés teljes összhangzásban van a kharósthí-táblákból nyerhető kronológiai adatokkal.)

Az épület nagysága is arra mutatott, hogy lakója gazdag és tekintélyes ember lehetett. (Mihamar el is keresztelték munkásaim *jámen*-nek az épületet. Igaz

Régi szék a Níja mögötti telep egyik lakójából.

ugyan, hogy sehol se lerték meg benne a remélt ezüstpatkókat, de találtak ehelyett néhány kínai rézpénzt a homokban. A táblák paleografiai adatait ezek a második Han-korszakból való érmek is erősítették.)

Néhány száz lépésre innen délnyugat felé várt reánk a másik nagy lakóház, (amelynek romjait február 4.-én és 5.-én derítettük fel.) Ezeknek és a környező kert-maradványnak a tanulmányozása élenként illusztrálta az ilyesféle rezidenciák belső berendezését.

nagyvi paloták

Úgy találtam, hogy sokban hasonlított a mai korbeli nagyobbigényű khotani lakóhelyekhez.

Egyik, talán irodának használt helyiségben írott táblákon kívül találtunk *üresen maradt táblákat is*, továbbá tamarix-fából faragott *írótollakat*; a kínaiaknál ma használatban levőkhöz teljesen hasonló *evőpálcikákat* és egy tamarix-ágakból font *függő-ágyat*. A ház előtt végigfutó keskeny tornácon kezembe akadt egy *gítár*, olyanforma, aminőket mai nap is látunk a népnél, szerte egész Turkesztánban; még a húr egyes darabjai is előkerültek. Úgyszintén egyes *szőnyeg*-féle maradványok.

Talán még érdekesebb volt ezeknél egy szépen kidolgozott, vésésekkel ékített *fa-karosszék*. Lábai álló oroszlánt utánóztak, vörös és fekete színben, karjai férfi- és női szörnyek alakjait.

¶ Tisztán kivehető volt a házat körülvevő *kert* beosztása. A nyárfa-törzsek ugyanolyan négyszögű csoportokban s szabályosan ültetett sorokban meredeztek ki három méter magasba a homokból, amilyen elrendezést találunk most is akármerre Kasgártól Kerijáig. A rőzse-kerítés, itt-ott takarva csak el futóhomokkal, jórészt épségben volt még. Sajátságos érzés fogott el — csaknem feledve a kort, amelyben élünk — amint ott sétálgattam két egyközűen futó «élő»-sövény között az 1600 esztendeje kihalt kisváros utcáján. Antik[sétabotommal felturkálva a kerítés alján elhullott zizegő faleveleket, embereim ráismertek benők saját hazájuk gyümölcsfáira: a barackra, szilvára, őszi-barackra és a szederfára.

Az ősi multnak elbűvölő varázsa szinte kísértésbe ejtett, hogy elfelejtsem a körülöttem élő környezetet. Az ilyenfajta eshetőségnek szerencsésen elejét vették hűséges kasgári mirmidonjaim. Ezeknek egy-

1600 esztendő

L 3 # talált

némely emberi gyarlósága s ebből eredő viszálykodása alkalmas volt rá, hogy visszatérítse figyelmemet a való életbe. Ha ma eszembe jutnak ez incidensek, mulatok ezek jóízű humorán, de akkoriban szívesen elengedtem volna az efféle mulatságot.

NÍÁZ ÁKHÚN, az én kínai tolmácsom kezdte az egész bonyodalmat. Tudva, mennyire gyenge legény ökelme, ha nélkülözésekről van szó, ott hagytam a lovakkal Nurullánál, a pásztornál, hogy legeltesse állatainkat. Nem volt arra egyetlen kínai sem, akibe bele kössön, sőt emberfia is alig, akivel összeveszhessen. Csakhamar azonban olyan hírek kezdtek szállingózni róla, amelyek meggyőzték, hogy nagyon is kicsire taksáltam Níáz Ákhún ciyakodó hajlamait. Az első jelentéseket azok útján kaptam, akik jeget hoztak arrófelől a sivatagba, majd meg a szentélyből pótlólag kirendelt munkásoktól hallottam meg egyet-s-mást.

Abból magából még csak nem támadt volna zavarodás, hogy derék tolmácsom a számára rendelt bőséges eleséget kipótolgatta a sejkhektől vásárolt harapnivalókkal. A bajt az okozta, hogy szerelmes szívvel kerülgetni kezdte a mazár körül élő fehérnépet — amely ezért persze cseppet se haragudott. Ennek azután az lett az eredménye, hogy panaszos kérelmet küldtek a nyakamra, szabadítanám meg mentül hamarabb a szentéletű telepet a ragálytól, amit ottan az én kínai emberem képvisel. Nagyon is alapos okom volt hinni a vád jogosságában s nem láttam más megoldást, mint hogy szemmel tartsam magam a bűnöst. Ezért azt a határozott parancsot küldtem hozzá, hogy haladék nélkül jöjjön tanyánkra. A lovakat más emberre bízam. Valóban komikus volt látni a vén rókát, amint kimerülve a két napi vándorlástól, bekullogott táborunkba.

Kitünően játszotta a sérelmet szenvedett anyagi ártatlanságot. Hogy ő csak ellenségeinek az áldozata s azok a mi karavánunkból kerültek; összeesküvést szőttek ellene a szent-hely szemérmetlen kolduló-barátaival — és így tovább. Hogy még meghatóbbá tegye panaszos tiltakozását, fehér rongyokat húzott bő lebernyege fölé: *gyászának jeléül*. Azzal hozakodott elő, hogy éppen most kapott hírt anyjának a haláláról a messze Akszu városában; de elfeledte megmagyarázni, hogy miképpen is jött meg hát a szomorú újság ilyen hirtelenséggel. Eleintén öngyilkosságot emlegetett, hogy ezzel tisztára mossa a becsületét s hogy nekem ne legyen több kellemetlenségem ömiatta. Lassanként mégis lecsillapodott és már kezdtem bízni benne, hogy elszenvedi szépen a sivatagbeli élet viszontagságait, — a legkeservesebb büntetést, amit rászabhattam — amikor váratlanul kitört a vihar.

Niáz Ákhún jónak látta Hasszan Ákhúnra, az egyik fiatal tevehajcsárra fogni rá, hogy ő az oka a szégyenletes visszahívásnak a mazár húsosfazekai mellől. Azzal vádolta Hasszant, hogy a romok közt lelt egy antik arany-gyűrűt s eldugta, holott szigorúan meg volt hagyva, hogy, ha találnak valamit, jelentsek be. Így volt t. i. módomban megfelelő kárpótlás mellett megszereznem a leleteket. Hasszan Ákhún, visszatérve a folyó mellől a jéggel, minden szó nélkül ideadta a gyűrűt, amely *rézből volt* — és átvette tőlem a jutalmat. Hanem a harag, amivel mohammedán emberekim viseltettek régóta Niáz Ákhún ellen, még jobban kiélesítette a helyzetet, úgyannyira, hogy amikor a kis harcias tevehajcsár megérkezett, azon mód hajbakapták. Olyanforma mulatságos dolog lett volna szemlélnem ezt a küzdelmet, mint Horatiusnak azt a másik

hősi viadalt, amit Brundisiumba tett útjában írt le — ha bízhattam volna kínai tolmácsom mérsékletében és bölcsességében. Feldühösítve a többiek gúnyolódásától meg a maga szégyenétől, éppen készült már bicskájával tragikus fordulatot adni a dolognak, amikor közbeléptem antik sétabotommal.

Mire a küzdőket Rám Szing segítségével nagy nehezen szétválasztottuk, vad futással rohant elő SZADAK ÁKHÚN, a szakács, magából kikelten hadakozva «láncsájával», amire roppant büszke volt. Azt hittem akkor, hogy egy kicsit megalapozott. Viselkedése hetek óta egyre csodálatosabb lett a császárszer mérgező hatásától, mert a téli táborozás küzdelmessége miatt túlságosan is bőven szedett belőle. Tüzeskedett, hogy bosszút akar állani nyomorúságáért, mint ahogyan Iszlám(!) is megbosszulta magát Niáz hitehagyásáért. Szerencsére sikerült ezt is lefegyverezni s elvezetni a küzdőtérre. Azt az időközt, amíg Szadak Ákhún váratlan megjelenése a színhelyen lefoglalta figyelmemet — Niáz mindjárt felhasználta, hogy drámai módon kísértse meg az öngyilkosságot. Bámulatos gyorsasággal leoldotta az övét s nyakán szorosan többször körülcavarva, teljes erejéből örülten ráncigálni kezdte, hogy megfojtsa magát. Egészen elváltozott az arca, mire roppant kínna kiszabadíthattuk. Görcsösen fogta az övet. Nehéz lélekzés tört ki belőle; ebből láthattam, hogy nem tréfált a szerencsétlen.

Nyilvánvaló volt, hogy az újabb és meg lehet komolyabb következményeket csak úgy akadályozhatom meg, ha távol tartom NIÁZ-t a mohammedánoktól. Megörültem neki, mikor két hindu útitársam, Rám Szing és Dzsaszvant Szing, készen nyilatkoztak rá, hogy megosztják vele tűzhelyüket s egyúttal szemmel

tartják a jómadarat. HASSZAN ÁKHÚN indokolatlan verekedésért néhány vesszőcsapásra ítéltetett, amit másnap reggel Ibrahim, kitűnő keríjai darógám mért ki rá gyakorlott kézzel. Hátra volt még SZADAK ÁKHÚN, aki örületes kitörésével és az engedetlenség kísérlétével okozott háboruságot. Bár ismétellen könyörgött, el nem bocsáthattam. Ő is, mint a többi ember, határozottan az egész útra volt megfogadva s nem volt kedvem ok nélkül lemondani az európaias étkezésről. Megkísérlette volna okvetlenül a szökést, ha nem fél attól, hogy eltéved, vagy börtönbe kerül. Büszke lehetek rá ezek után, hogy Szadak Ákhúnt szerencsésen visszavezérletem Kasgárba. Ott mihamar összeszedte magát és felcicomázva előkelő külsejét, csak amúgy nagyhetykén mondogatta a sok bosszúságról, amit okozott, hogy azok nem az ő veleszületett ingatagságából s nem is a *csárász* hatásából eredtek, hanem a romok *dzsinn*-jeitől. Ezek babonázták őt meg a sivatag hosszú éjjelein. — Csak aztán ne ismétlőd-jék ez meg vele ezután is!

3. Ősi hulladék-rakás ereklyéi.

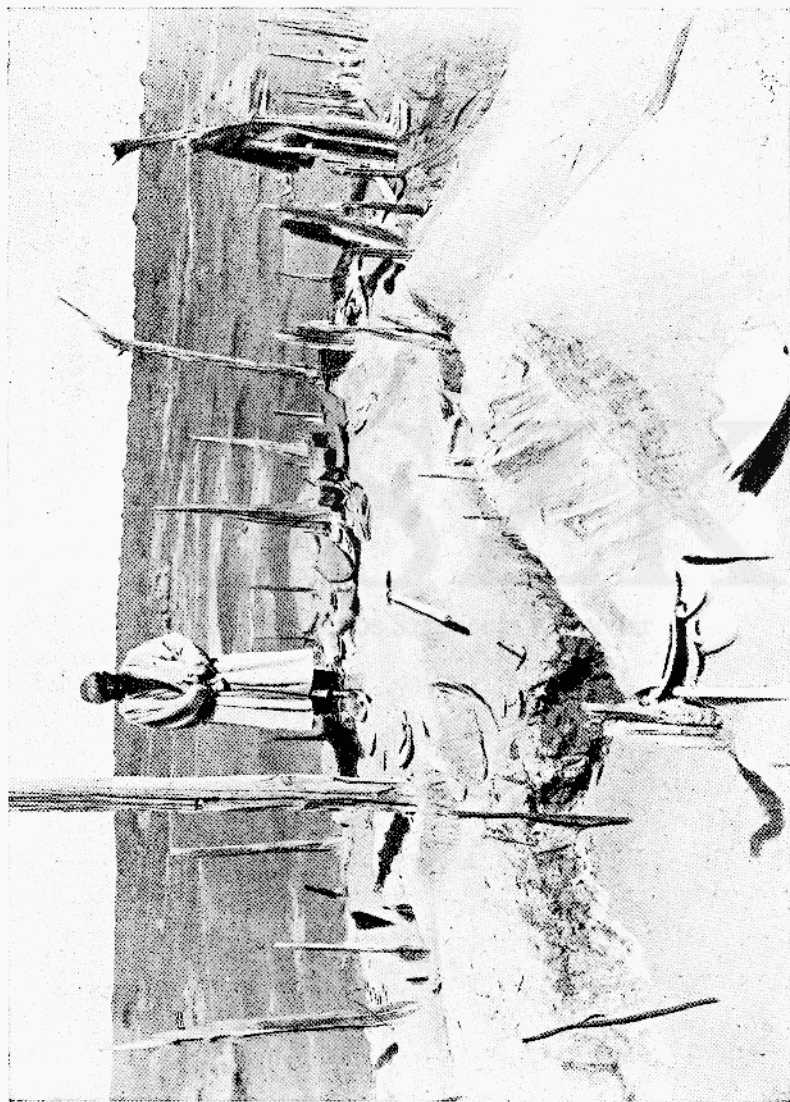
Ásatásaim eredményéből kitetszett, hogy ennek az ősi helynek a házaiból az utolsó lakosok mindent magukkal vittek, aminek csak jelentősebb értékét tulajdonítottak. Átláttam, hogy leginkább a *hulladék-maradványoktól* várhatok még régészeti leleteket. Ebben a reményemben nem csalódtam. Táborhelyünk-től északra több kilométerre jeleztek még romokat és találtunk is arra öt-hat házcsoportot, szétszórta körülbelül 18 négyzetkilométernyi területen. Az egyik nagyon erősen szétomlott épület romjai közt néhány elhalványult táblára s kevésbé utóbb harminc olvas-hatóbb írású emlékre bukkantunk. Ezek közül kettő

újdonságszámba ment. Az egyik keskeny fadarab töredéke volt, khínai jegyekkel; a másik jól kidolgozott bőrlap, egy sor (kharósthí-)írással, ami keltezést jelentett. Ezek a leletek nagyon felcsigázták várakozásomat s elhatároztam, hogy áthelyezem tanványunkat ide a romok mellé.

(Amíg február 6.-án reggel a költözködés folyt, közelebből megvizsgáltam a sztúpát, amely alatt táboroztunk. Magassága egykor hat méter lehetett. Arányaiban, beosztásában felötlően hasonlított Khánui, Módzsi és Piálma sztúpáihoz. Még a téglák méretei is $(55 \times 42.5 \times 10 \text{ cm})$ csaknem pontosan összeváltak. Ami régiséget magában rejtett valaha, mind áldozatul esett már a kincskeresők dúlásainak.)

Az ásatásra kiszemelt rom (Amiről fentebb szöveltem) rendkívül gazdag régiség-bányának bizonyult. Egymás után került napfényre a sok fatábla a hulladék közül. Évek során át felgyűlt szemétdomb volt ez, több mint méter-magasan összesajtolódott szilárd tömegben. Törött edénycserepek, szalma, nemezrongyok, szövött gyártmányok, bőrdarabok s mindenféle összerétegződött hulladék közül szedtük elő a rengeteg sok fára írt okmányt. Végezetül ezeknek a száma kétszázra szaporodott. Az épület maga s a szoba is, amelynek egyik sarkában halmozódott össze ez a töméntelen «makulatúra»-anyag, feltűnően sokat szenvedett a szelek (deflációs) pusztításaitól. Maga a szemétdomb azonban kitűnően megőrizte zsákmányait.

Pontos jegyzéket vezettem minden egyes darab iratról, számon tartva azt is, hogy egymáshoz képest miként voltak azok a rakásban elhelyeződve s miként következtek egymás után. Abban a fagyos hidegben és abban a porban, ami ott uralkodott, ez a munka fölöttébb kényelmetlen volt; a szél felkavarta

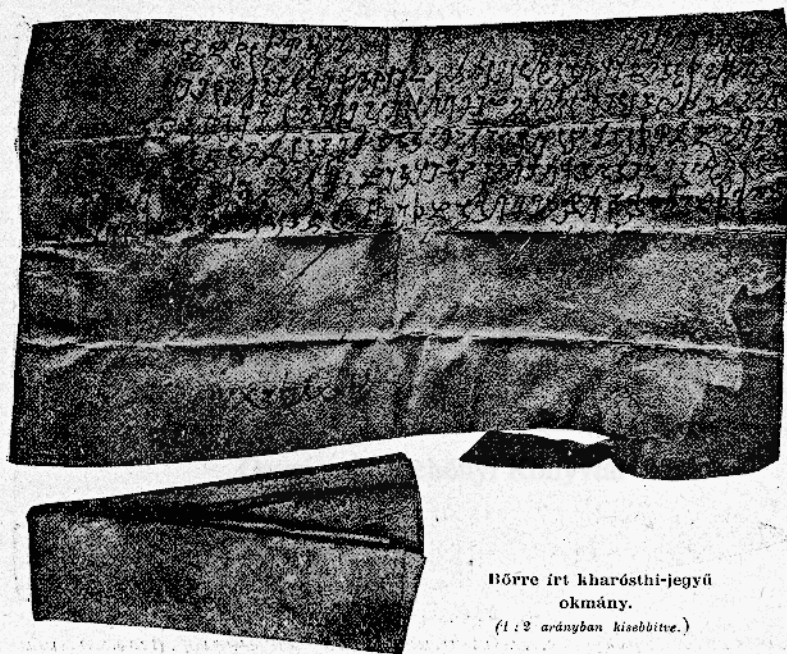

ŐSI SZEMÉTDOMB A NÍJA MÖGÖTTI TELEPEN.

(Ásatás közben.)

a felásott halom hulladékfoszlányait s szűrő szagot árasztott. Három napig nyeltük tisztességes adagokban az antik mikrobákat. Ami engem illet, buzgalmamban odase néztem az efféle apró-cseprő kellemetlenségnek.

Mindjárt az első órákban jó fogást tettünk. Bőrre írott (kharósthí)okmányok kerültek ki a szennyes sze-

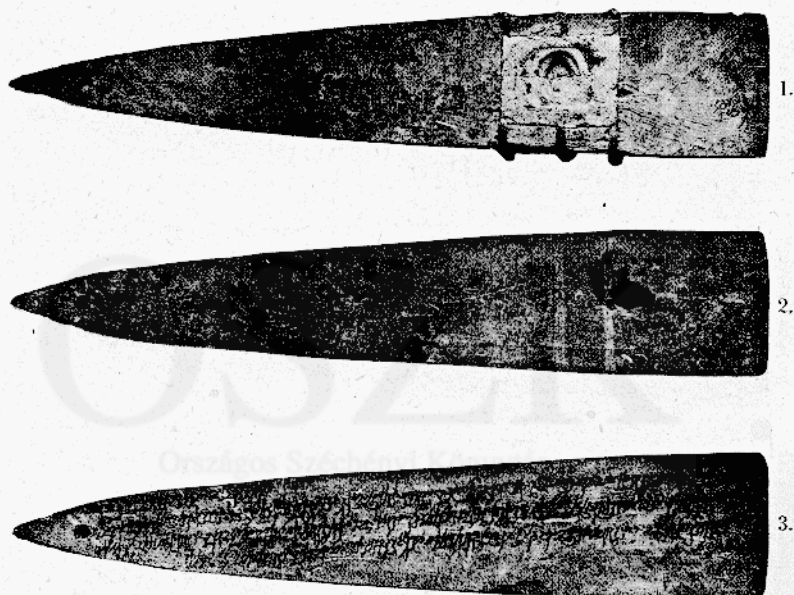

Bőrre írt kharósthí-jegyi okmány.
(1:2 arányban kicsőbítve.)

méből kifogástalan állapotban. A lelet összesen 24 darab gondosan kikészített juhbőrből való lapból állott; a legnagyobb 38 centiméter hosszú volt. Csinosan tereksekbe voltak göngyölve, de nehézség nélkül ki lehetett teregetni. A gyakorlott kézből származó írás fekete tintája úgy ragyogott, akárcsak napokkal s nem évszázadokkal ezelőtt került volna ide. Minden irat elején tisztán volt olvasható a bekezdés: «a mahárádza ő-felsége írásban rendeli...» Most már tehát

semmi kétségem se lehetett, hogy hivatalos okmányokhoz jutottam. Ezek voltak a legelső leleteim azokból a bőrre írt okmányokból, amelyek indiai nyelvre és kultúrára vallottak.

Az egész-ívek szétvágása után fennmaradt apró bőr-forgácsok, amiket bizonyosan kisöpörtek az írodából, azt mutatták, hogy ezt az anyagot szélteben,

Kharósthí-okirat kettős fatáblán.

1. A börtő tábla külső lapja a pecséttel. 2. Az alsó tábla külső lapja. 3. Az alsó tábla belső lapja. (1:3 arányban hisebbitve.)

nagy mennyiségben használhatták írás céljára. Találtunk egy tamarix-fából faragott tollat is, amelynek a végén csont-gömb volt, valószínűleg a bőr fényezésére, csiszolására.

Még jelentősebbek voltak ezeknél a kharósthí táblák, amelyeket ugyanitt ástunk ki a legpompásabb sértetlen állapotban. Még az eredeti agyag-pecsétek és a hozzátartozó zsinegek is épen maradtak. Bizonyosra vehetjük, hogy általánosan fára írtak még

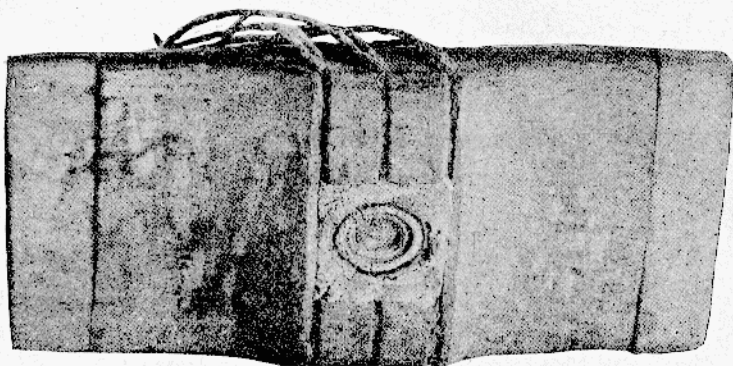
akkoriban. Érdekes volt tehát megállapítanom, miképen bántak el ezekkel a fa-lemezekkel.

A rövidebb közlenivalókat gyakran *ék-alakú* táblákra írták. Ezek mindig két pontosan egymásra illő darabból állottak. (Túloldali rajzunkon jól látható) ~~A~~ táblák szélesebb végén alkalmazott szögletes bevágás volt a pecsét számára. Itt a fa vastagabb volt, mint a hegyes vége felé s azon felül a pecsét helyén még észrevehetően ki is emelkedett. A csúcs közelében mindakét fa át volt lyukasztva s ezen a lyukon húzták keresztül a zsinórt, amelyet szorosan megfeszítve, a pecsét felvételére szolgáló bemetszés barázdái fölött keresztben átkötöttek. Erre aztán a mélyedést agyaggal kitöltve, a küldő pecsétnyomójára volt már csak szükség, hogy a *levél* elkészüljön. Az írás belől van; ha elfér magán az alsó táblán, akkor ott, ha pedig nem, akkor a felső borító táblának a belsején is: mindenképpen jól elrejtve az illetéktelen szemek elől. Dovd

Nem kevésbé leleményes módon használták a *hosszúkás négyszög-alakú* táblákat. Ezeknek az alsó táblái a rövidebb oldalakon kiemelkedő szegéllyel voltak ellátva s ebbe pontosan beleillett a felső, borító-tábla. A boríték külső oldalán középen foglalt helyet a pecsét, olyanformán, mint az ékalakú lapokon láttuk. Az agyagpecsét alatt húzták át s kötötték meg itt is a zsinórt, amely így megvédte a táblák belső oldalaira jegyzett írást a kíváncsi szemektől. (Képünkön (242. old.) látható egy ilyen kettős-fatábla, amelynek) még a zsinórját is sikerült megtalálnom. (A 243. oldalon bemutatott borítólapokhoz tartozó beírt alsó táblák azonban nem kerültek elő.)

† Az épségben fölfedezett nagyszámú pecsétlenyomat meggyőző bizonyosságot szolgáltat arra, hogy a klaszszikus nyugati művészet, befolyását még itt a távol

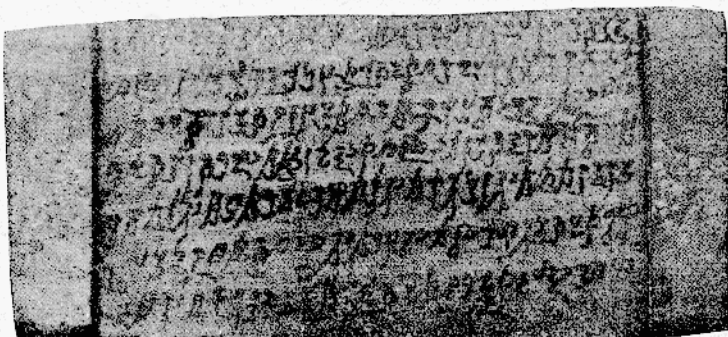
1.

2.

3.

Kharosthi okirat hosszukás alakú kettős fatáblán.

1. A kettős tábla összekötve. 2. A borító tábla külső lapja. 3. Az alsó tábla belső lapja.

Khotan földjén is érezte. Minő örömmel ismertem fel az egyik sértetlen lenyomaton PALLASZ ATHÉNE alakját az égisszel és villámmal, — csakúgy, mint az ókori érme-
a párral ken látjuk; egy másikon meg EROSZ-nak tiszta klasszikus

modorban vésett körvonalait. Még sok más pecséten találtam klasszikus ókori mintázású areképfeket.

(Amint a Jótkanban heverő vésett kövekről, úgy ezekről az emlékekről is képtelenek vagyunk kideríteni, hogy melyik készült közülök csakugyan Khotan területén s melyik került ide a Nyugatról, vagy pedig Ázsiának a klasszikus művészet által érintett egyéb részeiből. Ezek a lenyomatok sokkal értékesebbek reánk nézve, mint volnának maguk a pecsétnyomók,

Kharósthí fatábla horító lapja
kettős pecséttel.

Fára írt okmány pecsét-
lenyomata.

(1:2 arányban kibővíve.)

Kharósthí fatábla horító lapja.
(A pecséten Erosz alakja.)

mivel segítségükkel az okmányoknak a kora pontosan megállapítható. Az így nyert tanulság nevezetes bepillantást enged amaz időszakok művészet-történelmébe. Mert tudtuk ugyan, hogy a klasszikus ókori művészet meghódította Baktriát s India északnyugati határszéleit is, de alig sejthettük — aminek most bizonyosságait bírjuk — hogy olyan messze hatolt el a Keletre. Abba az országba, amely a Nyugat-Európát Pekingtől elválasztó távolságnak csaknem kétharmadában fekszik.

Ismeretes nyugati 16*
Turkmenisztán

4. Fára és bőrre írt régi okmányok elemzése.

Hamar fölismertem ezeknek a leleteknek kiváló történelmi fontosságát, de egyúttal azt a nehézséget is, amivel tudományos magyarázatuk jár. Nagy elfoglaltságom közepette hazaérkezésem után se fordíthattam egyhamar kellő időt és munkát erre a feladatra. Szerencsésnek mondhatom magam, hogy RAPSON barátom kész volt elvállalni az összes kharósthijegyű leletek fáradságos megfejtését. Ez az évek óta tudományos buzgósággal folytatott tanulmány ma még nincsen ugyan befejezve,* de nagyjában vázolhatom már a főbb eredményeket és a legérdekesebb részleteket.

Különös megnyugtatómra szolgált, hogy következtetéseimet, az okmányok *nyelvére* és *tartalmára* vonatkozólag, Rapson munkálatai teljesen igazolták. Kitűnt ezek során, hogy a fára és bőrre írt okmányok jó része *ősi indiai prakrít nyelvű*, keverve erősen *szanszkrit* kifejezésekkel; ezek nagyobbára bizonyos állandó szólásformák, aminthogy a mai indiai nyelvjárásokban is szokásos a klasszikus nyelv egyes szóhasználatának a használata.

Az okiratok szövege különböző fajta hivatalos levelezést tartalmazott. Jelentések és rendeletek, panaszok, idézések, útlevelek, folyamodványok s efféle közlemények voltak javarészt. Akadtak köztük számlák, fizetési lajstromok, szerződések, kötelezvények, napszámos-jegyzékek s hasonlóak.

Rendkívül megnehezítette az iratok részletes elemzését a kharósthí-írás összefolyó volta s a prakrít nyelvjárás tömértelen hangzástanai sajátossága. Az

* E sorok nyomdai korrigálásakor jelent meg Stein Aurél tüzetes jelentése utazásának régészeti eredményeiről. Ez a rendkívül gazdagon illusztrált kétkötetes munka (*Ancient Khotan*. Oxford, 1907.) bő felvilágosítást nyújt a szóbanforgó kérdésekről.

uralkodó címei tisztán *indiai* nyelven irattak s feltűnően összevágtnak a *Kusana*-királyok címzéscível. A nevek általában nagyjából indiai hangzásúak.

Egynémelyik tisztviselői cím ezzel szemben határozottan *nem-indiai*. Találkozunk azonban a címek és rangok régi indiai használatu megjelölésével is. Egyes megszólítások és gyakran ismétlődő udvariassági frázisok finomsága emlékeztetett a kasmíri pandit barátaimmal folytatott levelezésemből jól ismert szólasformákra. Más iratokon pedig egészen cikornyátlan egyszerű stílus állapítható meg.

[Az apróbb iratok közt részletességénél fogva igen érdekes egy hosszúvás fatábla, amely *QZSITROGHAVARSMAN* király uralkodásának kilencedik esztendejéből származik *s*) bizonyos háztartási javakra vonatkozó egyezséget tartalmaz. (Az egyenkint felsorolt eszközök árai olyan pénznemben vannak kitüntetve, amelynek az értékét is ki lehetett még nyomozni.) Az előszámlált mindenféle áru közt említés történik *namadi*-ről is, amely bizonyosan megfelel az India-szerte használt *namdá*-nak, vagyis nemeztakarónak. Ez az európaiak által is vásárolt különlegesség khotani háziipari termék s évente sokat visznek ki belőle Ladákba és Kasmírba. Egy másik írásból azt olvassuk, hogy valamelyik kerület összes tisztviselője panaszkodik a vízhiány miatt; ismét másokban az öntözésre fordított vízről vitáznak és így tovább.]

(A *Khotana* helynév gyakori előfordulása az írásokban arra mutat, hogy akkoriban is a mai fonetikai alak szerint jelölték meg az ország nevét és hogy ez a telep hozzátartozott a királysághoz.

Buddha, *Arhat* s más mindenféle szentek pontos felsorolása az egyik táblán, a buddhista vallás szélénben való elterjedtségét látszik bizonyítani.)

Az író-felszereléshez tartozó tárgyaknak határozott, külön megnevezéseit látjuk; a különféle táblák, bőrlapok, íróeszközök bürokratikus pontossággal mindig egy és ugyanazon névvel szerepelnek.

Ezekből az itt kikapott feljegyzésekből is kitetszik, hogy minő élénk világot vetnek kharósthí okmányaink ennek a távoli országnak és rég letűnt kornak életviszonyaira és műveltségére. Egy nagyfontosságú történelmi tényre mutatnak rá már most a tanulmányozás alatt álló írott emlékek. Eleddig nem sok hitelt adtak azoknak a tibeti szövegeknek és Juan-Csang ama feljegyzéseinek, amelyek szerint Kr. e. körülbelül két évszázaddal *Taksaszilá*-ból (a görögök Taxilája), Pandzsáb északnyugati részéből jövő bevándorlók hódították meg Khotan területét és ott állandóan letelepedtek. Ezt a hagyományt történelmi rangra emelik a kharósthí tábla-írások.

Nagyon sok jelből, nagyon sok adathból *szinte teljes biztonsággal állíthatjuk*, hogy ez a felkutatott romhely időszámításunk legelső századaiban néptelenedett el. Ezt a feltevést támogatják az összes írott emlékek paleografiai sajátosságai, amelyek összhangzásban vannak a *Kusana*-királyok felirataival; továbbá az az egyetlen tábla is, amely a kharósthin kívül néhány sor *bráhmín*-írást tartalmaz, ugyanabból a korszakból, ismert betűjegyekkel. Hasonlóképp ékesen szóló az érmek bizonyága, amelyek egytől-egyig az *Utó-Han* dinasztia idejéből, a harmadik század elejéről származnak. A papiros használata a negyedik században terjedt el Khínai-Turkesztánban, s a roppant nagy halmaz lelet között nem akadt egyetlen kis szelet papiros!

Végül egy kicsiny fa-tábla, amely khínai jegyekkel volt teleírva, *egészen pontos idő-adatot* szolgálta-

tott. S. W. BUSHELL, a kiváló szinológus és CHAVANES tanár minden kétséget kizáró módon megállapította róla, hogy az a *nyugati Cín-dinasztiához* tartozó VU-TI császár uralkodásának ötödik évéből ered, tehát a *Kr. u.-i 269. esztendőből*.*

Tudjuk a kínai történeti évkönyvekből, hogy a császári kormánynak Kelet-Turkesztán felett való fennhatósága az *Utó-Han-dinasztia* után egyre jobban megingott. Csak VU-TI császár erélyes uralmának sikerült rövid időre a kínai tekintély visszaállítása a legnyugatibb tartományokban. A leletek bizonyossága szerint ekkoriban kínai posta volt itt és még számos helyütt Khotanban. Alig hihető, hogy az ő utódai alatt sokáig lakták volna még ezeket a telepeket. Azt hiszem, hogy a kínai uralom megszűnésével együttjáró politikai és gazdasági zavarok idején vándorolhatott ki a nép erről a földről.

A hulladékok közt talált szépművű lakk-árúk s finom selyemszövöttesek darabjai tanuskodnak a Kínával fennállott kereskedelmi összeköttetésről. Kínai porcellánból készült az a pecsét is, amit ugyanitt fedeztünk fel; ellenben az átlátszó metszett zöld és sárga üvegek más ország gyártmányai lehettek.

Sokkal nagyobb mennyiségben maradtak fenn persze a helybeli ipar termékeinek az emlékei. A durva üveg- és edénycserepek közé gyakran keveredtek igen izléses mintájú és színű gyapju- és gyapotruhák maradványai; evő-pálcikák és orsók; cipők és a manapság használt *csáruk*-hoz hasonló női *saruk* bőrrészei; lóvakarók fából; csontkanalak és még sok egyéb mindenféle eszköz. A kockajáték nyomára is ráakadunk

* Kína történelméről bővebben lásd: Lóczy, A *Mennyei birodalom története* c. munkáját. Megjelent «A magyar földrajzi társaság könyvtára»-ban.

azokban a többnyire festett juh-bokaesontokban s elefánt-csont kockákban, amelyek tömegesen maradtak fenn az ősi lakóhelyek romjai között.

A szoba egyik sarkában a hulladék átkutatása után 90 centiméter magas köralakú agyag-emelvényt fedeztem fel, másfél méteres átmérővel. A közepe ki volt vájva 25 centiméternyire. Níjai embereim szerint ez nem lehetett más, mint az a *teknő*-féle valami, amelyet manapság is látunk még a jobbmóduaknál, arra a célra, hogy benne, víz alatt vagy nedves levelek alatt, üdén megmaradjanak a virágok.

A többi már régen kiürített helyiségek egyikében érdekes leltre bukkantam: *szalma-csomóra*, amely a háztetőről hullhatott ide. Némelyik kalászban benne találtam az ép búzaszemet. Ezuttal nem volt kezünk ügyében olyan szerencsétlen állat, mint Dandán-Uilik-ban Turdi barátunk tiszteletreméltó paripája, amelyen az antik szalma takarmányértékét kipróbálhassuk. E helyett azonban megérkezett, éppen ebben az órában, maga az én derék öregem: «a Taklamakán akszakáb»-ja. Khotanból hozta meg postámat s vele sok minden szükséges készletet.

Lehetetlen itt az összes romokról beszámolni, amelyeket még felkutattunk. Irott emlék kevés esett már zsákmányul; de ezek között volt egy nevezetes lelet. A legészakibb fekvésű házcsoport egyik romhalmazából került elő az az egyetlenegy *bráhmín-írás*, amelyről már szözlottunk.

Ugyanabban a házban talált, virágdísszel ékesített oszlopfejek a hajdani Gandhára görög-buddhista szobrászatának stílusát utánózták. Nem művészi, de határozottan érdekes maradvány volt egy nagy pohárszék és egynéhány csizma-sámfa.

(Kevéssel odább kelet felé kis vízmedence gátjait

Ősi fák maradványai a Nija mögötti telepen.

ismertem fel. Egykor nyárfák vetettek rá hűvös árnyéket — az egyiknek halavány száraz törzse ott ágaskodott még mellette a magas homokbuckák aljában.

Nyugodt lelkiismerettel hagyhattam oda ezt a mészés ősi telepet, amely oly igen sok értékes régészeti zsákmányt szolgáltatott.

Egész ottlétem alatt gyönyörű derült napok jártak, kegyetlen éjszakai fagyokkal. A minimum-hőmérő legtöbbnyire 21° és 23° közötti temperaturát jelzett reggelente. Csodásan tiszta volt mindvégig a levegő; 11.-én reggel Rám Szing éles szeme felfedezte a délen 200 kilométer távolságban emelkedő havasokat. Ilyen kedvező időjárásra nem számíthatam sokáig s a homok-viharok beálltáig még igen számos régi romhely várt kikutatásra.

Siettem tehát, mihelyt lehetett, összeszedni sátorfámat s útnak indulni más színterek felé a sivatagban.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET.

Az enderei romok.

Február 13.-án karavánommal Imám Dzsáfar Szádk felé irányítottam lépteimet. Menőben az egyes romok tájékán összegyűjtöttem még egy-egy darabját az ősi kertek elhalt fáinak, mert ki tudja, mikor járok még egyszer olyan gyümölcsösökben, amelyeket még a cézárok korában plántáltak, abban az időben, amikor a görög nyelvet mindenütt ismerték, el egészen az Indusz partjáig!

Még Nijában beszéltek, hogy az *Endere* patak közelében, valahol a *Csercsen*-be vezető út derekán, régi telepek maradványai vannak a sivatagban. Ezeknek az ásatását tűztem tehát ki legelső célomul.

Ebbe a nagy messzeségbe nem vihettem magammal valamennyi munkásomat, akik különben is kimerültek a három heti kemény küzdelemben, ezért úgy gondoltam, Nijából szerzem be az új embereket. Nem várt kedves meglepetés ért ekkor első táborhelyünkön. A nijai bég küldöttei jöttek elihém ide, magukkal hozva a legujabb kasgári postát s mindenekfelett a pompás újságot, hogy a kellő időben friss munkáscsapatot indítanak útnak számomra Nijából.

Második napi útunkban úgy hatott reám a levelek zörgése a buja erdőségben, mint a tavasz ébredése

hosszú tél után. A hangtalan romok világából kijutva, a mazár barátságos hajléka mesésen fényüzőnek tetszett előttem. Ebben az otthonias kényelemben töltöttem el egy rövidke délutánt. Rendbe hoztam ez alatt számadásomat dolgosaimmal meg a sejkhekkal s elintéztem európai és indiai levelezésemet.

Megmaradva szándékom mellett, hogy Dzsáfar Szádkból egyenesen a sivatagon át keresem föl a az endere-i romokat, megfogadtam útmutatónkul egy juhászt és a szent-hely egyik félhülye kegyeskedőjét. Amaz — szemben mindenki másnak aggodalmas nyilatkozatával — elismerte, hogy legeltette már nyáját a *Jártungaz* folyó tájékain; az utóbbi pedig — névszerint ABDURRAHMÁN — hencegett, hogy ő már járt is a romoknál. Így aztán felkészülve, 15.-én neki indultunk a homokbuckák síri birodalmának. Estére a *Jártungaz*-folyóig való távolság fele útján ütöttünk tanyát. Másnap este pedig fáradságos vándorlás után elértük a folyó ragyogó jégtükrét.

17.-én a *Jártungaz* mentén haladtunk több mint harminc kilométerre lefelé, egyre szélesebbé váló bozotos erdők közepett. Itt-ott öntözőművek s kultivált földek tűnnek föl, tanúságot téve a nyári áradások áldásos termékenységről. Noha igen nagy terület kínálkoznék itt a művelésre, amely eltarthatná néhány falu lakosságát, mindössze négy család telepedett le Niáz Hákim bég idejében s csak annyi földet törtek fel, amennyit husz-harminc ember megmunkálhat. A *Jártungaz* egyre távolodik nyugat felé s főága akkoriban már mintegy hat kilométerre folyt a kis teleptől. Ezen duzzasztót alkalmaztak s úgy vezették vissza a vizet a régi mederbe, hogy öntöző vízben hiányt ne szenvedjenek. Együttal új földeket is fogott eke alá *Jártungaz-tárim* csekély népe, gondoskodva

előre arról az időről, amikor már nem bírnak többé a makacs folyóval. Bizonyos, hogy árkolással, csatornázással sok-sok földet lehetne itt még megnyerni. S ha szántóföldeket képzelünk a mintegy 65 négyzetkilométer kiterjedésű *dzsangl* helyébe, körülbelül magunk előtt látjuk azt az állapotot, amely itt, a Jártungaz végső oázisán az Imám Dzsáfar Szádik ősi telepe körül uralkodhatott.

Itt sem tudtak biztos felvilágosítást nyújtani a rommaradványokról, pedig a kis telep legelső gazdája fogadott, akivel még *perzsául* is beszélgethettem. Kitűnő darógánknak sikerült végre felkutatni megbízható vezetőket az endere-i juhászok legelőterületeire s egyúttal készleteinket is kiegészíteni.

Jártungaz-tárim elhagyása után 50—60 méteres homokhegyen keltünk át nagy fáradozással, de azon túl könnyebb szikes talaj következett. Kellő tüzelőt találtunk estefelé s víz is volt velünk, így hát könnyűszerrel átéjszakáztunk ezen a lakatlan helyen a pusztaságban. Másnap, február 19.-én késő este eljutottunk az *Endere* ú. n. régi folyásához, amelyet 10—20 méter széles jéglepel vont be. Ez a meder régebben teljesen kiszáradt, s tőle keletre létre jött az új folyó, amely mellett kis telep (*tárim*) létesült. Mikor azután az utóbbi években az *Endere* visszahúzódott nyugatra a régebbi medrébe — mint a Jártungaznál láttuk — a kis telepítvény is feloszlott a kiszáradt folyó mellett.

Reggel a befagyott patak partján indultunk fölfelé s mintegy 16 kilométeres utat hagyva hátra, elérkeztünk a *Kara-öcske-ölturgan* pásztor-tanyára. Ez a sajátágos név pontosan ezt jelenti: *ahol a fekete kecske ült*. Innen másnap délkeleti irányban vágtunk neki a sivatagnak s újabb 16 kilométert tehettünk meg, amikor az emlegetett sztúpához jutottunk. Kincskeresők turká-

lásának a nyomai ezen is meglátszottak. Növekvő várakozással mentem tovább, délnek haladva, edénycserepekkel teleszóródott földeken át. Épületmaradványoknak nyomát se láttam jó darabon; végre aztán kibukkantak a homok fölé kinyúló oszlopok: a szokásos, jól ismert látvány. Új jelenség volt ezek mellett néhány nagyobbajta épület s a telepet védő körsánc téglafalainak az omladéka.

Éppen a sztúpa felé jártam, amikor a niai munkások csoportja — meglepő hamar — megérkezett. Nijától idáig csaknem 200 kilométert kellett megtenniök, teljesen lakatlan vidékeken át. Nagyon örültem, hogy időt nem veszítve, azonnal munkához láthattunk. A mintegy 125 méter átmérőjű körfal bekerítette terület közepe táján fa-oszlopsorok a Dandán-Uilikban kiásott templomokra emlékeztettek. A koncentrikus négyszögek belső helyiségéből első próbára előkerültek egy nagyméretű szobor töredékei.

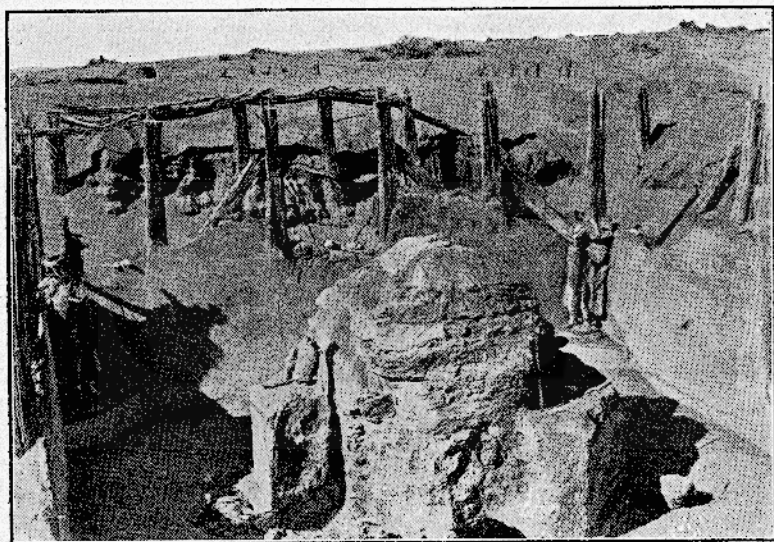
Egyre több és több dombormű maradványa került napfényre, színben is, alakban is hasonlóak a dandán-uliki szobrokhoz. A szentély megközelítő korát illető vélekedésemet az itt talált *papiros-émlékek* igazolták. Bráhmin jegyekkel írt *szanszkrit* szöveg töredékes lapjai voltak ezek, továbbá a Dandán-Uilik számos okiratán látható *nem-indiai* nyelvű bráhmin-írás.

A képünkön feltüntetett szentély cellája minden oldalán 6 méteres volt s köröskörül másfél méter széles tornác övezte. Középpütt négy ülő Buddha-szobornak a talapzata állott s hasonló, gyenge állapotban fennmaradt életnagyságú szobrok részeire találtunk a sarkokban is.

A középső talapzat hatszögletű alapja körül fogadalmi ajándékokat ástunk ki. Különösen sok *szanszkrit* szövegre akadtunk, amelyek a *Mahájána* iskola

buddhista tanításával foglalkoztak. A tiszta bráhmín-írás jellegéből ítélve az ötödik századra tettem a kel-tét ennek a *póthi*-nak,* amelyhez a kézirat-lapok tar-toztak.

Egy másik érdekes lelet, valami belső-ázsiai típusu nem-indiai nyelvű bráhmín-írás annyira össze volt hajtogatva, hogy széjjelbontása csak a British Museum-ban sikerült.

Rombadőlt templom belseje Endereben (ásatás után).

A cella más részeiről kiasott kínai meg tibeti írá-sok rámutatnak arra, hogy miféle nemzetiségűek le-hettek a szentély kegyes látogatói. Az utóbbi kézira-tok a *Szalisztamba-szutrá*-nak, a buddhista filozófia ismertetésének egy ősrégi tibeti fordítását tartalmaz-ták. Ennek a szanszkrit eredetije csupán az *idézetek-ből* ismeretes. Egyformán nevezetes írott emlék ez

* Indiai kézírásos könyv.

irodalmi, paleografiai, fonetikai és történelmi tanulmányai révén.

Tudjuk a *Tang*-dinasztia évkönyveiből, hogy a nyolcadik század második felében komolyan fenyegetett a tibeti invázió s annak a végén a császári kormány tekintélye teljességgel megsemmisült Kelet-Turkesztánban. Habár a tibetiek hódítása már 766 körül ama területek különválását vonta maga után, a kínai adminisztrátorok nagy ügyel-bajjal megtartották állásaikat 784-ig. Ekkor azonban már a központi kormány kénytelen volt őket visszahívni. Végül 791-ben a tibetiek elfoglalták *Turfán*-t és környékét s ettől az időtől fogva misem hallatszik már többé Kelet-Turkesztánról, vagy a «négy helyőrségről», amint a kínaiak *Kucsá*, *Khotan*, *Karasár* és *Kasgár* területeit együttesen nevezni szokták.

A tibeti szövegből merített tanúságokat megerősítik a falakon talált tibeti sgraffito-k. Szerencsés véletlen, hogy a cella északnyugati sarok-szobra mellett a falra karcolt kínai felírás bizonyos történelmi esemény keretében felemlít egy évszámot, amelyről biztosan tudunk annyit, hogy vagy 719-et vagy 791-et jelent. Ez a felírás nem lehet sokkal régebbi, mint a fogadalmi ajándékok, amiknek elhelyezését nyomon követte a szentély elhagyása. Nem származhat jelentékenyen régebbi korból azért, mert ennek a helyiségnek a vakolata nem volt olyan, hogy soká maradhatott volna javítás nélkül.

Bajos dolog volna döntenie a két számjegy között. Mind a két értelmezésnek megvan a maga támogató logikai okadatolása. *Határozottan állíthatjuk azonban, hogy az endere-i romok közt talált mindenféle kéziratnak és a tibeti sgraffitoknak az eredete nem újabb a nyolcadik század második felénél.*

Roppant sok apró kendőt, rongyot találtam elszór-
tan a szobrok aljában. Ezek a jámborabb fajtájú
fogadalmi tárgyak óriási változatosságban mutatták
be az akkori idők efféle gyártmányait. A művésziesen
szőtt khínai selymektől az egyszerű *kham*-ig — a
köznép által ma is viselt kemény, durva vászonig —
meglehetett ott találni mindenféle hasonló készítmény
maradványait. A gyűjtemény sokfélesége élénken
eszembe juttatta Imám Dzsáfarnak s más szenteknek
a síremlékeit, amelyek egész Turkesztánban minde-
nütt ilyen módon díszítettek. Az iszlám valóban alig
változtatta meg a buddhista idők fogadalmi szokásait.

Egymásután minden épületromot felásattam a kö-
vetkező napokon és érdekes adatokat nyertem az épí-
tési módra vonatkozólag. A régi telep rendelteté-
séről azonban keveset tudtam meg.

A szilárdan épült körfal ellenállhatott talán a tibe-
tick vagy más ellenségek támadásának, de effélének
semmi nyomát se fedeztem fel a kis erősségen. Bizo-
nyos azonban, hogy azok a sáncok segítettek elhári-
tani a sivatagi vidékek telepeinek legnagyobb vesze-
delmét: a szelek és futóhomok deflációját. A bástyákat
környező talaj felszínét a defláció legalább három mé-
terrel alacsonyabbra koptatta. A falakon belől fölhalmo-
zódott homokot nem kergette tovább a szél, s ez az
állandó takaró megőrizte a romokat a végső enyé-
szettől. A fentebb említett sztúpa nagyságban körül-
belül egyenlő volt a Niján túli telep kis «emléktor-
nyá»-val, de méreteinek az aránya eltért amazétól.
Amit az indiai sztúpáknál megfigyeltem, hogy az átmé-
rőhöz viszonyított magasság növekedése fiatalabb korra
mutat: ugyanaz állott erre a két sztúpára is, itt a
távol északon.

Esténként máglyák világánál folytattuk a munkát s

február 26.-ára sikerült befejeznünk a hely kikutatását. A leletek nyilván elárulták, hogy az indiai befolyások legszélső keleti határán állok — innen túl kínai hatás lép előtérbe. Elértem ezzel a határát annak a területnek, amelynek a tanulmányozását magam elé tűztem. Időm se volt további expedíciókra, mert még be akartam járni a Keríjától és Khotantól északra fekvő ősi helyeket. Kissé sajnálkozva bár, de el kellett szánnom magam, hogy visszaforduljak. Vigasztalt ekkor az a gondolat, hogy ezzel olyan utazásra indulok, amely visszavezérel engem Európába, évek óta nem látott szeretteim körébe.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

HUSZONHARMADIK FEJEZET.

Kirándulás a Karadong-romokhoz.

Február 26.-án elhagytuk az endere-i romokat, hogy lehető gyors menetben visszatérjünk Níjába. 16 kilométerre az ősi helytől átkeltünk az alig húsz lépés széles patak szilárd jegén. A sebesebb folyású pontokon itt-ott már engedett a jég. Megtöltöttük a víztartókat s neki indultunk a sivatagnak a Jártungaz folyócska irányában. Naphosszat a buja növésű tograkerdőben vándoroltunk s estére a *Tokuz-kol* pásztortanyára érkeztünk. Ez a név *kilenc tavat* jelent, de vizet ugyan sehol se láttunk.

Reggel ismét délnek tartva, kumussal benőtt lapályon folytattuk utunkat. A Kuen-lun messze lent elnyúló sánca a kimagaslóbb csúcsokkal s a róluk aláereszkedő jégárrakkal tisztán láthatón tünt szemünkbe. Majd azután heves északi szél kerekedett s egyszerre olyan porfelhőbe burkolt mindent, hogy a hegyi kép látományként veszett el előlünk. Ekkor jutottunk rá, éppen déltájban, a *Keríjá*-ból *Csercsen*-be vivő útvonalra. Endere-i juhászunkat elbocsátottam, két szurtos fiacskáját pedig, akik hogy-hogynem elénk kerültek, néhány szelet csokoládéval ajándékoztam meg. Nem mertek belefogni, pedig kis terrier-kutyám ugyancsak bátorította őket a jó példával, mohón bekapva belőle

egy darabot. Úgy gondolom, a később számukra elküldött orosz készítésű cukorsüveget több bizalommal fogadták.

A cserezeni út egykor jelentős forgalmi vonal volt Khína felé, ma azonban teljesen kihalt. Estig még 32 kilométert hagytunk magunk mögött, dél-nyugatnak haladva. Másnap könnyűszerrel értük el a Jártungaszt, ahol már kaphattunk új embereket s állatokat is a további utazásra. Ezen a napon ért a kellemes meglepetés, hogy találkoztam derék lovászzommal, TILA BAJ-jal, aki Khotanból igyekezett felém, teli postatárisznyával s egynémely szükséges tárggyal megrakodva. Belepillantva a *Weekly Times* háromhónapos legújabb számába, tudomást szereztem újra a nagy világban lezajlott eseményekről. Ott, a cserezeni útszélen üldögélve felébredt bennem a távol Nyugattal való összetartozóságom jóleső érzése.

Kis tavak s az olvadásból támadt erek, szétterült vizek közt vándoroltunk tovább Níja felé. Oda másodnap estére érkeztem meg, egy éjszakát a *Sítala-darjá* mellett töltve, amely folyócska szintén a közelgő tavasz enyhe melegségének köszöni eredetét. *Sítala-Pádsáhim* szentély mellett keresztül gázoltunk a vizen; azután még egy jókora mocsaras területen kellett átlovagolnunk, míg csak az esti szürkület leszálltakor a *Níjai óázis* peremére nem érkeztünk. Nijából való elindulásunk (január 23.-a) óta nagy kerülék alakjában csaknem 500 kilométert jártunk be.

Hátrahagyva karavánomat, két nap alatt elnyargaltam IBRAHIM darógám társaságában Nijából *Kerijá*-ba, újból mintegy 130 kilométernyi távolságot futva be. A meleg gyorsan fokozódott; a Keríja folyó mentén messze lenn fekvő romhelyre már nem vihettük magunkkal téli felszerelésünket. Ennek Kerijában kellett

maradnia. A mállha rendezése, jelentéscimnek s levelezésemnek az irogatása s az előkészületek bőven elfoglaltak azon a két napon, amit «pihenésre» szánhattam.

A szeretetreméltó keríjai ambán a legjobbkor érkezett meg hivatalos bírói körútjából s felhasználtam az alkalmat, hogy személyesen köszönjem meg azt a változatlanul szíves támogatást, amiben részesített. A khotani készleteinkből kapott árukból kiválasztottam a fegfinomabb dolgokat s elküldtem hozzá hálám jeléül. Szemmelláthatóan szívesen fogadott mindent s viszonzásul valósággal elárasztott ajándékaival. Alig érkeztem vissza a jámen-ből, meglátogatott. Nagy érdeklődéssel nézegette a régi emlékeket. Igazi történeti érzékkel, amit egyformán megtalálunk majd minden művelt khinainál, azonnal megalkotta okadatolt vélekedését arról, hogy a *fa* használata ezeken a vidékeken írás céljaira, megfelel annak az időszaknak, amikor Khinában — a papiros feltalálása előtt — *bambusz-szeletekre* írtak.

Mihamar szárnyra kapott a hír országszerte, hogy minő roppant sok kincsel, arannyal megrakodva tértem vissza a sivatagból. Tapasztalhattam azonban, hogy HUANG *dáloi* mennyire tisztában van vele, mit *kerestem* én a romok között s mi az, amit ott *találtam*. A legmelegebb barátsággal, kölcsönös bizalommal búcsúztunk el egymástól.

Hála az ambán buzgó segítségének, *március 7.-én* útnak indulhattam legközelebbi célom felé, a *Kara-dong*-romokhoz. Ezek a maradványok Keríjától 240 kilométerre vannak észak felé. HEDIN is felkereste az ősi helyet 1896-ban, amikor nevezetes utazását tette a Keríja-darján lefelé. TURDI-tól, aki már kétszer is megfordult ott, megtudtam, hogy igen kevés emléket

várhatok ettől a «hajdankori város»-tól, amit ő *Akti-ken*-nek nevezett. Mindamellet meg akartam győződni erről személyesen s ezért azonnal útra keltem a romok felé.

A megkönnyített teherrel s részben váltott állatokkal három nap alatt értük el a Keríja-darjának azt a pontját, amelyet Dandán-Uilikből jövet először érintettünk. A tükörszerű jégtakaró helyén most mindenütt sárosan kavargó vizeket s szennyes ingoványokat találtunk. A tavaszi vízáradások rendes időszakában voltunk: ilyenkor *kara-szu* (fekete-víz) névvel jelölik a mellékpatakokból leömlő áradatot. A hegység jegének s havának az olvadása, az *ak-szu* (féhér-víz) csak későbbben ér el ide.

A *Burhánuddín mazár* sejkhjei barátságos vendég szeretettel fogadtak s én kellemes órákat töltöttem el írás közben a mecset védett oldalcsarnokában. Mikor felkészültem a továbbutazásra, Guázi sejkh, a papok szeniora ajánlkozott, hogy elkísér. A jókedélyű öreg valóságos tőkepénzes hírében áll: legalább ezer juha legel a folyó mentén. Ismer persze minden teremtetett lelket a környékben, így azután az ő segítségével nem volt nehéz csapatunkat a juhászok egyikével-másikával megnövelni. Készséggel csatlakoztak hozzánk az emberek s a sereg lavina módjára szaporodott.

Kocskar-öghil-től fogva új volt előttem a vidék. Az idáig kanyargós, mély és keskeny mederben rohanó ár itt tágas térségre terjeszkedik. De most csak mintegy 80—90 méter széles ágat töltött meg a víz. A nyári áradás errefelé csaknem kilométernyi hatalmas mederben zajlik le. A növényzettel borított erdős pászta éppen nem bővült így széjjel, de annál gazdagabb termékenységet árult el.

Március 12.-én magas hágón keltünk át az előttünk emelkedő homokgerinc túlsó oldalára. Azon túl száraz medrekkel szeldesett széles lapály terült el. Mint a kéz ujjai, úgy ágaztak szét rajta a medrek különböző irányban. Mi a középső ágot választottuk s abban haladtunk lefelé az igazi folyó vizéhez, oda, ahol a *Tonguz-bászte* nevezetű juhász-tanya van, GHÁZI seikh juhnyájaival. Aznap persze juhhúsban meg friss tejben nem volt hiányosság.

A száraz meder a vége felé tisztavízű tócsává szélesedik, amely közlekedik a folyóval, anélkül, hogy annak a sáros iszapja megzavarná a víztükör átlátszó tisztaságát. A vadkacsák százai népesítették be ezt a szép vízterületet, cseppet sem zavartatva magukat tanyánk közelsége által. A sivatagbeli táborok hangtalan csendje után különösen hatott reám a madársereg zajos hápogása.

Sven Hedin elbeszéléseiből tudtam, hogy ettől a helytől *egy napi* járóföldre van még a rombadőlt telep. MOLLA SÁH, a juhász, akinek vezetnie kellett bennünket, késő éjjel került elő s hosszas tiltakozás után ismerte csak el, hogy kétszer is volt már a Karadongromoknál. Velej ött egy másik pásztor, valami MOHMAAD SÁH, fürgé fiatal legény, aki szintén járt már arrafelé. Ez kellett, hogy segédkezzék mesterének az út föllelésében, ami éppenséggel nem bizonyult könnyű feladatnak.

Roppant ködös reggelre ébredtünk s amíg víztartóink megtöltésével meg a nélkülözhető holmik raktározásával foglalatoskodtunk, dühös északi szél támadt s belőle lassan-lassan tisztességes *burán* kerekedett. Ez volt ebben az időszakban az első emilyen igazi orkánszerű fürgeteg. Egy darabig észak felé igyekeztünk s mikor a legutolsó üres medren átkeltünk, északnyugati irányba vágunk át.

Kavargó porfelhőben nyomultunk előre, a növekvő viharban egyre sűrűbbé váló levegőben. Alig láttunk néhány száz lépésre. A homokot iszonyú erővel vágta szemünk közé a száguldó szélvész, de azért észrevettem, hogy a tograk-facsoportok elmaradtak s mindig magasabb és magasabb buckák következnek. Egy órai botorkálás, bukácsolás után vezetőink szerint közel jutottunk a tamarix-benőtte kúpokhoz, amelyekről a keresett romhely a nevét kapta — *Karadong* ugyanis *fekete halmokat* jelent. Kalauzaink biztos tájékozódás okából előre mentek, mi pedig meghúzódtunk egy tamarix-kúp alján. A homok szinte rétegesen bukott keresztül a buckák gerincén, akárcsak vihar-üzte hullámokat látnék magam előtt. Félóra multával Mohammad Sáh visszajött, jelentve, hogy a romok szomszédságunkban vannak nyugat felé. Bizonyságául hozott magával egy edény-cserepet. A lassankint alább hagyó viharban folytattuk tehát vándorlásunkat, jókora dűnéken keresztül s négy kilométerrel távolabb megérkeztünk a romokban álló négyszögű bástyafalhoz.

A minden irányban 70 métert bekerítő sárfalak között középen felismertem egy rombadólt épület favázának a maradványait mélyen beletemetve a homokba. A bástya tetején egykor emelkedő építményekkel romboló játékot űztek a szelek. Itt alig maradt fenn egyéb emlékjel üvegtörmeléknél, fémdaraboknál s más egyéb hulladékoknál.

Hamar meggyőződtem róla, hogy ezen a helyen semmi értékes lelet nem várakozik reám. Holmi «régi város»-ról beszélni itt, no ahhoz különb fantázia kellene, mint amennyivel egy régész rendelkezik.

Két napi szorgos ásatás után megtudtunk annyit, hogy ezek az épületek egykor lakóházak lehettek ;

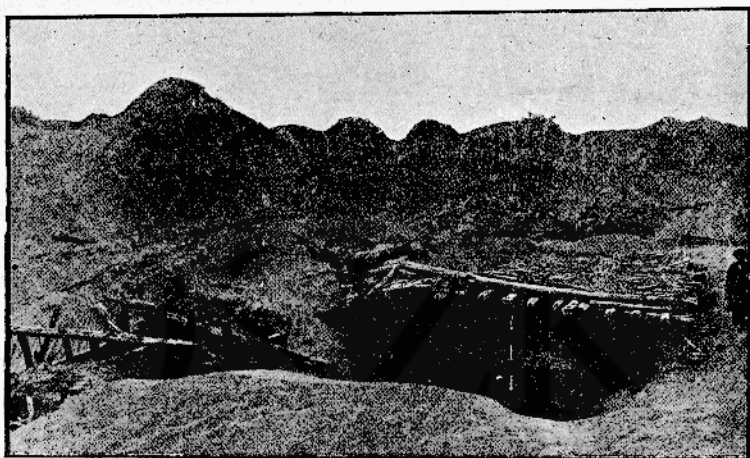
egyébként a szétrombolódott vakolaton, elforgácsolódott faanyagon semmiféle igazi ősi emlékre nem bukantunk rá.

Az errefelé jól termő *tograk*-fa fordítottatott csupán a házak építésére s ez az anyag távolról sem mérkőzhetik szívósság dolgában a *terek*-kel (fehér nyárfával), a *dzsigdá*-val és más ültetett fákkal. Dandán-Uilik épületei kizárólag ezekből az utóbbiakból emeltettek. Karadong körül a kultivált fák maradványait hiába kerestem, csupán a ma is dúsan növény togrok elhalt törzsei állottak ki néhol a homokból, bizonyoságaul annak, hogy ekörül a régi telepítvény körül nem volt kiterjedt földművelés soha.

Mi lehetett hát a célja ennek a telepnek itt a sivatag szélén, a folyó erdőségei közelében? Úgy fekvéséből, mint elrendezéséből arra kell következtetnünk, hogy megerősített végvár, vagy pedig útszéli fogadó állhatott hajdan ezen a helyen. MIRZÁ HAJDÁR *mogul* vezér és történetíró szerint a Kerija folyó a 16. században a *Tárim*-ot öntözte; egykori futását a sivatagon keresztül könnyű szerrel követhetjük ma is. És ez a vonal a legegyszerűbb utat jelöli Khotan és Kucsá egykori telepei között s messzebb el északkelet felé. Karadong ennek a távolságnak a derekán fekszik s hihető, hogy itt egy ilyen erősség őrizte az útvonalat s védelmül szolgált az északi vidékekről való benyomulás ellen. A romok megközelítő korát jelzik az itt talált érmek, az Utó-HAN dinasztia idejéből.

A négyszögű fal keleti oldalán óriási fakapu maradványai bukkantak fel. 6·6 méter magas s ugyanolyan széles volt a kapu s teljesen ép teteje elérte a védőfal felső színét. A főkapu hatalmas szilárd fából való szárnyakkal záródott s ezeknek mind a két oldalán még

egy-egy szűkebb ajtó-bejáró foglalt helyet. Ugyanezt az elrendezést látjuk manapság valamennyi jámen kapuján. A kapu fölötti emelet földes padlóját borító hulladék között egész tömeg gabonafélét s egyéb magvat leltünk. Volt ott búza, rizs, zab, hüvelyesek, gumós növények s egy csészényi fekete ribiszke, tökéletesen keményre száradva.

A karadongi négyszögű falmaradvány fakapuja (ásatás után).

Még folyt javában az ásatási munka, amikor heves délnyugati burán kerekedett, úgy, hogy a borzasztó időjárásban igazán örömünkre szolgált, hogy 17.-én estére feladatunkat ezen a helyen megoldottuk. Másnap reggel borus, ködös időben hagytam oda Karadongot; a nyomasztó levegő valósággal ránk nehezedett. A sivatag képe sötét, gyászos hatást tett reám. Mintha csak megsejtettem volna a gyász-hírt, amelyet postám aznap hozott Kerijából. Szamarkandon és Os-on át továbbított levelekből ekkor értesültem az angol királynő haláláról.

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET.

Juan-Csang Pi-mo-jának keresése a pusztaságban.

Lenn délen, a lakott vidékek környékén még nem egy archeologiai kérdést kellett tanulmányoznom, figyelmemet tehát most már ezeknek a területeknek szenteltem. Első teendőmül azt tűztem magam elé, hogy felkeresem a hajdani *Pi-mo* várost, amelyet Juan-Csang Khotanból Nijába menet látogatott meg. Ösztönzött ennek a helynek a kikutatása azért is, mert MARCO POLO is említést tesz egy bizonyos *Pein*-ről, s tudni szerettem volna, azonos várost jelöl-e ez a kétféle elnevezés. A khínai zarándok leírása szerint *Pi-mo* *háromszáz li* távolságra fekszik kelet felé Khotan fővárosától: vagyis mintegy száz kilométerre. Tehát valahol északnyugatra kell lennie Kerijától. Nagyon megörültem, amikor az odavaló ambán maga is megemlékezett egy *kóne-sahr*-ról — amint az ősi romvárosokat *általános* névvel nevezik — azt mondva róla, hogy az a khotani út mentén, Kerijától 50 kilométerre fekvő *Gulakhma* oázison túl van, benn a sivatagban. RÁM SZING is hallott róla valamit, elhatároztam tehát, hogy egyenesen a sivatagon át fogom keresni, Karadongtól délnyugat felé haladva.

Csak néhány szóban óhajtok beszámolni erről a küzdelmes kirándulásról. A Kerija-darjá mentén eről-

tetett menetben nyomultunk előre, aránylag igen kemény téli időjárás mellett.

Az annyira jól ismert Burhánuddín szentélynél megállás nélkül vettem magam mellé az ambán rendeletére Gulakhmából küldött két vezetőt. Szokatlanul hallgatag emberek voltak ezek. Hogy mértéken felül ostobák is, erről sajnos már későn bizonyosodtam meg. Fogalmuk sem volt egy olyasféle útvonalról, amilyenre nekem szükségem lett volna. Féltek leleplezni tudatlanságukat és minthogy rettegtek a Taklamakántól, legbiztosabbnak találták, hogy dél felé vezessenek. Így aztán elhagyva a folyó balpartját, magas homokbuckákkal borított területen barangoltunk s *március 23.-án* ingoványos cserjés erdőségben találtuk magunkat, amelyet a *Sívu*l mocsarai öntöznek, Keríjától nyugatra.

Útmutatóink hely-ismerete itt egészen megrekedt s mi sok bajlódással tudtunk csak kievickélni a mocsárból, amellyé szétterül itt a *Sívu*l pataka. Szerencsénkre elértük a biztosabb talajt, ahol a víz átlátszó tisztaságban folyik tova, keskeny, mély mederben. Erre ráismertek a vezetők s észbekapva, késő estére elkalauzoltak az *Áris* szentélyhez. A sejkhek eleinte szinte megrémültek csapatunk hadi lármájától, de azután előkerült szépen minden, amire csak szükség volt. Még nagy tüzeket is gyújtottunk, hogy a karaván megkésített csoportját irányítsuk.

Innen már most délnyugat felé vettük útunkat, keresztül a homokos dzsangl-vidéken, amelyen a *Karakir-darjá* mocsarakból táplálkozó vize végképp elenyészik. A tamarix-kúpok itt sűrűbben állottak, mint a sivatag peremén bárhol is láttam idáig. Ezeknek valóságos útvesztőjében meneteltünk s váratlanul régi telepek maradványaira bukkantunk. Ezeket az itt legeltető pásztorok *Aktáz*-nak, vagy pedig

egyszerűen *a romoknak* — *Tatilik* — nevezik. Az agyagfalazatú házak alépítményei alig állottak ki arasznyira s néhány apróságon kívül — aminő volt pl. egy rézgyűrű a sok edénycserép között — semmi olyan emlékre nem találtunk, ami a hely korára nézve tájékoztatott volna.

Malakalagan falunál kultivált vidékre jutottunk. Ezt a helységet az innen délre elterülő *Domoko* oázis lakói teremtték vagy tizenöt évvel azelőtt. Érdekes és tanulságos látvány volt megfigyelni, miképp hódították el a telepesek ezt a területet a sivatagtól. A tamarix-szal benőtt halmok alján öntöző csatornák kanyarogtak. Közöttük igazán derüs képet nyújtottak a szépen bekerített szántóföldek. A lakosok meghagytak egy-egy tograk-fát kunyhóik körül, de már mindenfelé nagy többségben láttuk a nyárfát, dzsigdát és a gyümölcsfákat, egész sorokban ültetve végig a csatornák mentén s egyebütt.

Eddigi tudakozódásaim után nem lehetett kétséges, hogy a keresett régi romok a *Lacsín-Ala* szentélye közelében vannak valahol. Az újkeletű telep lakossága nem tagadta el, hogy van tudomása erről a népszerű szent-helyről, de azt egyik se akarta elismerni, hogy járt volna a szomszédságában lévő romoknál.

Össze-vissza tett vándorlásaink folyamán eléggé felismertem vezetőim értéktelenségét, mindazáltal jobb híján útnak indultam újra velük, annál is inkább, mert az időnek már nagyon szűkiben voltunk ekkoriban. *Március 25.-e* volt ez a nap; annyiban is nevezetesebb a többinél, hogy ekkor jött meg Khotanból az öreg *Turdi*. Éppen jókor, hogy tapasztalataival és helyes érzékével támogassa a «vezetők»-et abban a kis helyi ismeretben, ami netalán mégis lap-pangott bennök.

Valóságos *odisszeija* következett most. Három napon át barangoltunk szörnyűmód kacskaringós vonalban, sok küzködéssel, de nem minden tapasztalás nélkül.

Északnyugati irányban a nem régi idő óta öntözött földeknek rövidesen a végére jutottunk, azon túl meglepetésemre korábbi művelés határozott nyomait fedeztem föl. Vezetőink azt beszélték, hogy a «*régi Ponak*» helység egykori szántóföldjein járunk. Szerintük ezt a helyet «nagyapáik idejében» — vagyis 40—50 esztendeje — hagyta oda a nép. Kevéssel odább máig is taposott úton a «*régi Domoko*» déli határára érkeztünk. Itt egészen mai szabású épületek, kertek, temetők maradványaira találtunk. Homoktakaró nem védte ezeket a romladékokat, teljes pusztulásuk tehát aránylag rövid idő kérdése.

A környékből való kísérem és az oázis népe is, amelyet kikérdezgettem, egyformán erősítették, hogy a még élő öregek emlékeznek ezeknek a helyeknek az odahagyására. Az öntözés körül beállt nehézségek kényszerítették a lakókat, hogy tovább vonuljanak dél felé s ott kezdjenek új gazdálkodást. A művelés alatt álló területeknek ez az eltolódása, úgy mondták, egészen megszokott jelenség a Kerijától Csirába vezető út mentén lévő kis oázisokon. Kell, hogy ennek valami természeti oka legyen s én azt hiszem, szerepet játszik itt az öntöző csatornák hordaléka következtében beálló térszín-emelkedés. Bizonyára ilyen módon pusztultak el azok a helyek is, amelyeknek maradványait, a *kóne-sahr*-okat, vagy *tati*-kat megtalálhatni a khotani oázis közelében. Ezeket nem védhette meg úgy a futóhomok, mint a sivatag közepén elborított Dandán-Uilikot, vagy a Niján túl fellelt romokat.

Elhagyva a pusztán álló hajlékok maradványait, egy kis fából épült síremlékhez érkeztünk. A nép úgy tiszteli, mint *Lacsin-Ata* egy szentéletű társának sírhelyét. A *Lacsin-Ata* mazárnak azonban híre se volt sehol. Amint ott bukdácsoltunk a mindegyre magasabbá váló homok-dűnék között, idevaló embe-reim lassanként közlékenyebbek lettek. Habár azt állították, hogy sohasem látták az emlegetett ősi helyet, jól ismerték a róla keringő legendát.

Nagy volt a meglepetésem, amikor észrevettem, hogy a nekem elbeszért munda, a sivatagban eltemetett *kóne-sahr*-ról, fő vonásaiban pontosan megegyezett azzal, amit Juan-Csang hallott ezerkétszáz eszlen-deje *Pi-mo*-ban a homokba temetett *Ho-lo-lo-kia* városáról.

Egy szent emberrel, aki az istentelen embereknek szemrehányásokat tett bizonyos vétkek miatt, megvetéssel bánt a lakosság. Ez erre megátkozta a várost és megjósolta romlását. Azok csak gúnyolták őt jövődöléseért. De íme, homok-eső kezd esni az égből s hull alá szakadatlan, hét nap, hét éjjel, amíg-csak minden házat maga alá nem temet. Csak hét — persze ismét *hét!* — jámbor ember menthette meg életét, akik tiszteletet tanusítottak a szent férfiú irányában. Ez a hét bölcs, mint liszik, magas póznára erősített kötelekre kapaszkodott s mint valami ördög-motolláján el kezdtek sebesen forogni köröskörül az örült viharban. Eközben egyre magasabbra emelkedtek az összehalmozódó homok fölé s így szépen elmenekültek.

Efféle mesék széltejében keringenek a nép ajkán a Taklamakánban eltemetett romokról. Jellemző erre, hogy miként származott át a hagyományos legenda, amelyről Juan-Csang megemlékezik, *Pi-mo* városára.

Ő ugyanis ott hallotta azt, de egy még sokkal régebbi helyről szólott a rege.

Pi-mo maradványait biztosan felismertem abban a törmelék-borította térségben, amelyet másnap sikerült elérnünk. Előző nap még céltalanul hurcoltak szerencsétlen vezetőim a pusztaságban és csak késő este telepedtünk le valahol, mert fáradt állatainkkal nem lehetett tovább erőltetni a botorkálást a magas buckákon keresztül. Az éj leple alatt aztán egyik vezetőnk megszökött, valószínűleg maga is megijedve határtalan tudatlanságától. A másikat szemmel tartotta Turdi s bátorította saját élményeinek az elbeszélésével. Hajnalhasadta előtt újra felkerekedtünk hát s jó messzire délnyugat felé rá is találtunk a romokkal borított területre.

Ez a találóan *Uzun-tati*-nak (a távoli *tati*-nak) nevezett hely mintegy 64 hektárra terjedő több földdarabból áll, amelyeket vastagon fed a sok edénytörmelék és más efféle maradvány. Az épületromok sokkal inkább szétomlottak már, hogysem ásatásukból bármi eredményt is várhattunk volna. És mégis határozott *kronologiai* bizonytságot nyertem, amelyből megállapíthattam a hely azonosságát a kínai zarándok *Pi-mo*-jával. A hely fekvése támogatta ezt a feltevést. *Pi-mo*, amint azt már SIR HENRY YULE állította, kétségtelenül ugyanaz a hely, amelyet MARCO POLO *Pein* név alatt jegyzett fel Khotantól keletre tett utazásában. Így tehát legalább a 13. század végéig kellett itt lakosságnak élnie. Erre vallott a talált törmelékek, üveg- és porcellán-darabok, fém- és kőtárgyak külső állapota is. Igazi bizonyíték azonban az a kínai rézpénz volt csupán, amely a déli SZUNG-dinasztia korából (1127—1278.) való eredetével tanuskodott arról, hogy itt a középkorig fennállott a telep.

Vezetőink tudtak róla, hogy a közelben lennie kell egy második szentély-romnak, amit a benne feltételezett szent-sírok révén *Ulug-ziarat*-nak neveztek. Ez mindössze *öt* kilométerre volt ide, mégis csaknem *két napig* jártunk-keltünk a homokban, míg végre megtaláltuk. Hihetőleg ugyanabból a korszakból való volt ez az emlék is, amelyből *Uzun-tati*. Találtam nem messze tőle egy meglehetősen jó állapotban maradt kis erősséget. Belsejében meg körülötte semmi régiség-maradvány nem került elő s így lehetetlen volt az erősség korát megállapítani.

A sivatagban való bizonytalan kóborlásaim meggyőzhettek róla, hogy megbízható vezetés nélkül mily nehéz feladat a csaloika homokbuckák mögött rejtőző kisebbfajta romok felkutatása.

A hirtelen megnövekedett melegség és naptűzés fárasztóvá tette a gyaloglást a homokban. A nappali meleg árnyékban már felszökött 30°-ra is, noha éjszánkint még fagyott egy kissé. A magunkkal hordott vízkészlet rohamosan fogyott. Megnyugtató érzéssel fordultunk dél felé, hogy feladataink megoldása után megint lakott területeket keressünk fel.

Érintve útközben a kis *Lacsin-Ata* szentélyt, majd pedig a sivatag peremén az új *Ponak* helységet, *március 29.-én* megérkeztünk *Gulakhma* oázisába. Itt láttam először a sivár téli képek után újra viruló mezőket és mosolygó kerteket.

Gulakhma, a hozzátartozó *Domoko*-val együtt, számos kisebb-nagyobb helységben mintegy 900 házat számlál. Az egész terület a régi *Pi-mo* oázisnak felel meg. A fakadó tavasz üde színeiben pompázó kedves vidék kísértett, hogy karavánommal kissé hosszabban megpihenjek — de az időből nem futotta. *30.-án* tehát előre küldtem táboromat *Rám Szing* veze-

tésével Khotanba, magam pedig a legszükségesebb mállákat tartva csak vissza, Kerijába siettem, hogy a szeretetreméltó ambántól búcsút vegyek.

A meglepő hirtelenséggel beköszöntött tavasz hangulata uralkodott a tájon. *Jaka-langar*-ban egy dűledező szeráj kertjében, virágzó szilvafák alatt ütöttem fel sátramát. Az enyhe, illatos esti szellő, meg a kert festői elhanyagoltsága eszembe idézte Pandzsáiban való tanyázásaim kedves emlékeit.

Keriját ünnepi díszben találtam. Ünnepeltek a rügyező fák, a verőfényes kék ég — ünnepelt az egész tarka népesség. *Bakri-íd* ünnepét tartotta a mohammedán lakosság.

Másnap, *április elsején* reggel ajándékaimon kívül számos személyes emléktárgyat is küldtem HUANG *dáloi*-nak s azután felkerestem őt rezidenciájában. Bizalmas beszélgetésünk során nem mulasztottam el IBRAHIM-nak, erélyes darógánknak kitűnő szolgálatait hangsúlyozni.

Az ambán erre nyilvánosan megdicsérte őt s megígérte neki, hogy kényelmes állással és hozzávaló javakkal fogja jutalmazni. Kerijában már elterjedt a híre, hogy PAN *dárin* az én ajánlásomra juttatta ISZLÁM BÉG-et jól jövedelmező bégségbe hasonló derék szolgálatokért. Huang *dáloi* bátran követhette érdemes kartársának példáját.

Én magam sajnálattal éreztem, mennyire nem áll módomban valami maradandó értékű szolgálattal viszonzni az ambánnak soha nem hiányzó segítségét. És sajnálkozással töltött el az a gondolat, hogy talán soha se láthatom többé szíves barátságot kifejező arcának becsületes vonásait.

Április 2.-án vissza indultam gyors menetben Khotan felé.

Első nap *Karakir-langar* elhagyatott útszéli bazárjában, a következő nap pedig már *Csira* oázisában szállottam meg éjszakára. Itt mintegy 3500 család él; a hegyek jégárjaiból táplálkozó folyó bőven termővé teszi a vidéket. Terraszos gyümölcsös-kertben ültettem fel tanyámat. A földet frissen hullott hó gyanánt takarták a szilvafa virágai, édes illattal töltve be a levegőt.

De már a következő reggelen kegyetlen porföregtetet kaptunk szembe s egész nap szomorúságos köves lapályon utaztunk a 64 kilométer távolságban fekvő *Szampula*-oázisig. Országszerte híres ez a hely virágzó szőnyeg-iparáról. Kétségtelen, hogy a pompás selyemszőnyegek s más helyi gyártmányok készítése ősi időkből szállt örököül a mai Khotan falvaira és városaira.

A negyedik napon Khotan határára érkeztem. Előbb kirándultam a Szampula legészakibb fekvésű községén, *Hangujá*-n túl a sivatag szélein elterülő, maradványok roncsaival borított térségre, amely több négyzetkilométerre terjedt. Középütt feltaláltam a nép által *Arka-kuduk-tim*-nek nevezett sztúpa romjait. A tetemes defláció következtében 6 méter magas izolált lössz-padon foglal helyet a sztúpa, amelynek legalsó téglasora az egykori földszin vonalát jelzi. A hely tekintélyes koráról a szelek által elhordott lössz-talaj mély bevájódása, meg a sűrűn kezünkbe kerülő antik érmek, pecsétek s más ilyen régi tárgyak tanuskodtak.

Innen, az elszomorító enyészet színhelyéről, valóságos örömmel távoztam, hogy a homokos pusztán át sárga porfelhőtől kísérve elérjem estére *Jurungkás* kanton határszélét. Ott a hűséges ISZLÁM BÉG várt reám új méltóságának díszében, BADRUDDIN KHÁN-nal,

az afgán akszakállal és a helybeli bégek és jüzbasik egész seregével. Szíves barátsággal üdvözöltek khotani területre való szerencsés visszatérésem alkalmából. Ezzel a tekintélyes kísérettel, körülvéve régi barátoktól, lovagoltam végig az árnyas utcákon. Valósággal elárasztott a kábitó virágillattal terhes levegő.

«Jolesi Bég» hangos csaholással fogadott abban a pompás vén kertben, ahol ismét egyesítve láttam táboromat a jurung-kási iskolaház szomszédságában.

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET.

Ak-szipil és a Ravak-sztúpa.

Április 6.-át Jurung-kásban töltöttem, hogy ellásam magam új élelmiszerekkel és friss munkaerővel. Felszerelésünk is sok javításra szorult már. A mindigre emelkedő nappali hőség meg a gyakran ismétlődő szélviharok figyelmeztettek, hogy nincs messze az idő, amikor lehetetlenné válik a munka a sivatagban. Így hát pihenés helyett újra felkészültem, hogy sietve keressem fel azokat az ősi helyeket, amelyek Khotantól északkeletre még kikutatásra vártak. IBRAHIM ÁKHÚN-t, a derék vezetőt érdeme szerint megjutalmazva, elbocsátottam és 7.-én reggel útnak indultam karavánommal.

Kirándulásunk legközelebbi célpontja *Ak-szipil* volt («a fehér falak»). A romok a Jurung-kás jobb partjától 24 kilométerre, magas homokbuckák középett hevernek és a kincskeresők előtt éppen nem ismeretlenek.

Útközben érdeklődéssel vizsgáltam át a *Tam-öghil* falu melletti hajdankori «kultúr-réteg»-et, mert ott a jótkanizhoz hasonló viszonyok közt ássák és mossák az aranyat. Régi érmek, égetett agyagtárgyak mellett találnak némi aranyat is, finom pikkelyek alakjában.

A kopár lösz-talajon azonnal feltűntek a törött edénydarabok, mihelyt a művelés alatti területből

kijutottunk. A falvak és szántóföldek öve nyilván sokkal északabbra terjedt a régi időkben. A dűnék errefelé elérték a 20 méter magasságot. A durva, nehéz homok elárulta a folyó lerakódásából való eredetét. A buckák iránya egyformán észak-északnyugat—dél-délkeleti. Elhagyva ezt a fárasztó út-szakaszt, nyílt és helyenkint erősen vízvájta térszínre érkeztünk, már egészen Ak-szipil közelében. Itt felismerni véltem a földeket egykor elválasztó apró sáncoknak s öntöző-árkoknak (*arík-oknak*!) a maradványait.

A legszembetűnőbb ezen a helyen egy régi vár körfalának és mellvédjének a romladéka. Nem egy európai utazó látta már ezeket a romokat s GRECARD francia kutató DUTREUIL DE RHINS jegyzeteiből közzé is tette a rá vonatkozó adatokat. Itt tehát csak néhány szóval emlékezem meg az ásatásáról.

Száz méternél valamivel hosszabban nyúlt el ív alakban a bástya, amely hajdan 300 méter átmérőjű térséget ölelt körül. A 3 méternél magasabb, döngölt sárból való alapfalra 2·5 méter vastag mellvéd épült a szokásos nagy-alakú téglából. Két sorban, egyforma (0·4 m és 1·5 m) magasságban körülfutó lövő-réseket láttam, szabálytalan közökben. A megmaradt mellvéd két pontján talált szilárd építésű, lépcsőkkel ellátott magaslatok valószínűleg őrtornyokul szolgáltak.

A körbástya legnagyobb része, az udvarán volt épületekkel együtt, teljességgel elpusztult. Helyüket már csak a HAN uralkodók korából származó érmek s más apró ereklyék jelölik, amelyekből az erőd jelentékeny régiségére következtettem.

Félóra járásra innen alacsony fal-maradványra találtam. Ennek a helyén egykor templom állott. A vakolat-töredékek és szétporladt favázak közül apró dom-

bormű darabok kerültek elő. Ezek a műalkotások úgy a stílus, mint a technikai kivitel dolgában felette állottak a dandán-uiliki és enderei templomok effajta emlékeinek és összemérhetők voltak a *gandhára*-i görög-buddhista szobrászat legkitűnőbb műveivel. A kincskeresők *Kighillik*-nek nevezik ezt a helyet arról a nagy trágya (*kighik*)-telepről, amely fal módjára emelkedik egészen közel az említett romokhoz. Ebben az óriási halomban egész alagútakat vájtak már a kincskeresők.

Április 10.-én hátat fordítottam Ak-szipilnek is. Északra tartva, aznap este elértem a *ravak*-i romokat. Itt a «*magas ház*»-nál, örvendetes meglepetés várt reám. Öreg vezetőm azt beszélte, hogy *egy régi ház* van itt csupán, félig eltemetve a homokban; rögtön észrevettem azonban egy hatalmas sztúpát, négyszögű fallal körülvéve. Khotan vidékén ez volt a legtekintélyesebb építmény-rom, amit csak láttam idáig. Különösen a déli oldalon tűnt jól szembe, mert ott sokkal alacsonyabban lepte be a futóhomok. Ezen a tájon igen nagy gipsz-szobor-fejek töredékei heverték felszínen: a kincskeresők véletlen zsákmányai. Rögtön tisztában voltam vele, hogy kiterjedt ásatásokra van kilátás és ezért sürgősen küldtem munkásokért, hogy többen legyenek. Megkönnyítette a dolgot az oázis közelsége és az a szerencsés véletlen, hogy a sztúpától nem messze sikerült kutat ásnunk egy mélyedésben s ott alkalmas módon felüthettük tanyánkat.

Beköszöntött most teljes erővel a buránok időszaka. A naponként megújuló heves szélrohamok hordták magukkal a finom homokat és ez átjárt mindent, de mindent. A legkülönbözőbb irányokból fújtak a szelek. Mindeme kellemetlenségekhez járult nappalokint az erős meleg és a vakító fény. Napszállta után a hirtelen kisugárzás roppantul lehűtötte a levegőt s

ennek a gyors hőmérsékváltozásnak lehetett legtöbb része a lázakban és váltólázakban, amelyek tanyákon uralkodtak. Magam is csak a bő khinin-adagoknak köszönhettem, hogy a nagyobb bajokat elkerültem.

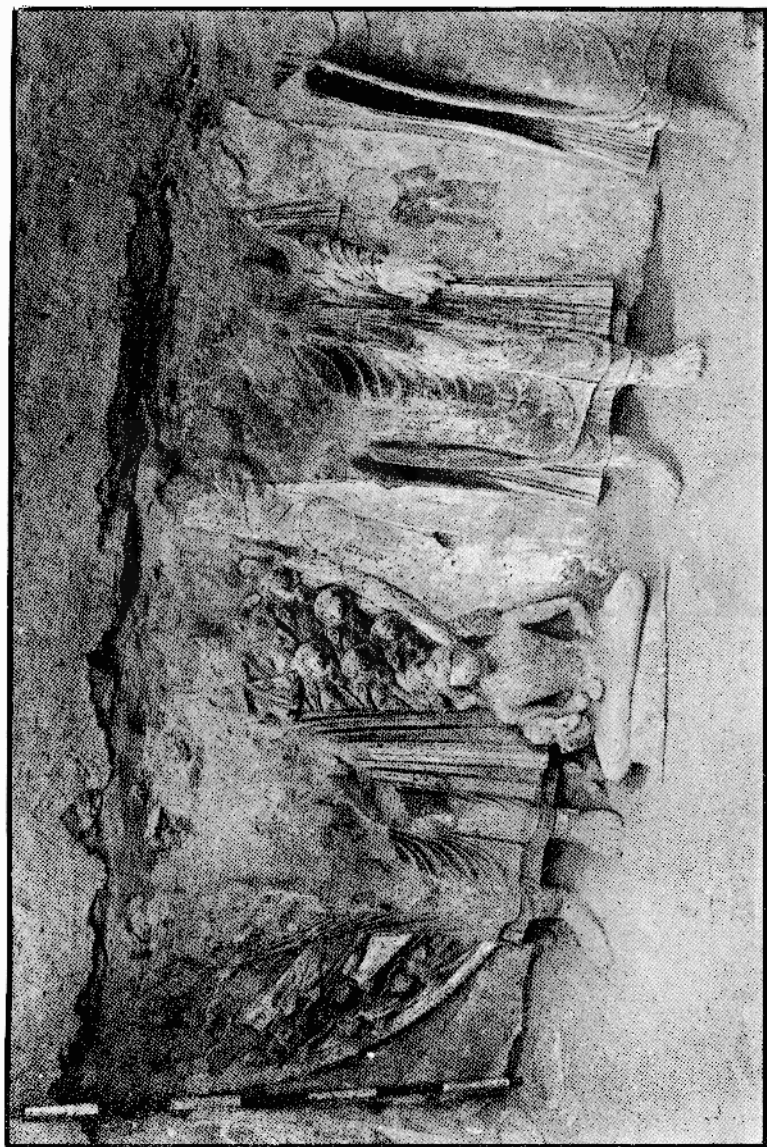
Az ásatás munkáját *április 11.-én* kezdettem meg a négyszögű tér belső déli szegletében. A bekerítő fal egész kolosszális oszlop-sorokkal volt egykor díszítve. Az embermagasságnál mindenütt mélyebb homoktakaró jó állapotban tartotta meg ez emlékeket.

A sztúpa-udvar hossza északnyugat—délkeleti irányban 50 méter, a szélessége pedig 43 méter. A szilárd vályog-fal méter vastagságú volt s a védetlen déli szegletnél 3·3 méter magasan állott; egykor bizonyára magasabb lehetett. A négyszög közepén emelkedik a sztúpa alapzata két lépcsőzetben 6 méternyire. Az alaprajza szabályos kereszt, amelynek mind a két ága legalól 15—15 méter hosszú. A kupola átmérője közel 10 méter, magassága jelenleg az udvar színétől ugyanennyi, de hajdani, valószínűleg jóval tekintélyesebb magasságát lehetetlen volt megállapítani a kincskeresők és a szélvélés rongálásai miatt.

Impozáns hatású lehetett a lépcsőház annak idején. Széles lépcsősorok vittek minden oldalról az alépítmény tetejébe s onnan fel egyenesen a kupola lábáig.

A sztúpa falait hihetőleg mindenfelé domborművek és szobrok ékesítették. Ilyetén töredékek között, valószínűleg fogadalmi ajándékképpen oda helyezett, rézpénzeket találtam a HAN-ok korából. Ezek szolgáltatták a legelső adatokat az épület régiségének a bizonyítékául.

A romok legfőbb régészeti érdekessége a sztúpa-udvar falainak szobor- és relief-díszítése. *12.-én*, mihelyt megjött az új munkáscsapat Jurung-kásból,

A RAVAKI SZTÚPA-UDVAR ÓRIÁSI SZOBRAL

(Ásálás után.)

hozzáfogtunk a szobrászati művek rendszeres ásatásához. Ezek közül a nagyobbak mind Buddha vagy Bódhiszattva alakokat ábrázoltak. Közöttük sok apróbb szobor mellék-istenek és szentek képmásait mutatta be. Találtunk még véséseket és kisebb falfestményeket. Valamennyi művészi emlék *festett volt eredetileg*, de a színek lekoptak és legnagyobbrészt már csak a terrakotta alapszíne volt az uralkodó.

Elejétől fogva láttam, hogy igen nagy nehézséggel fog járni ennek a gazdag anyagnak a feltárása. A szobrokat tartó faváz, amely azokat hátul a falba beleszolgáló gerendákhoz szilárdította, teljesen szétkorhadt, bizonyára a felfakadó talajvizek következtében. Megfosztva a támasztéktól, összeomlással fenyegettek a súlyos szobor-tömegek, amikor a védelmező homokot eltávolítottuk. Még növelte ezt a veszedelmet a folytonos szélvihar, amely elhordta a szobrok és a fal közé gyűlt finomszemű homokot, úgyannyira, hogy összedülésüket még a legnagyobb óvatosság mellett sem sikerült minden esetben megakadályozni. Néha kötelekkel kellett tartanunk ép felsőrészüknél fogva arra a néhány percre is, amíg lefényképeztem. Az aljukat azután újra befedtem homokkal.

Igy értjük meg, miért leltük az óriási szobrokat legtöbbször fej nélkül. Felső részeik — amint az a mellékelt képen látható — szükségképpen hosszasabban voltak kitéve homoktakaró nélkül az idő romboló hatásának. Ezért aztán lebuktak s több-kevesebb sérülést szenvedtek. Ezzel szemben a kisebb szoborfejek szinte érintetlenül megőriztettek.

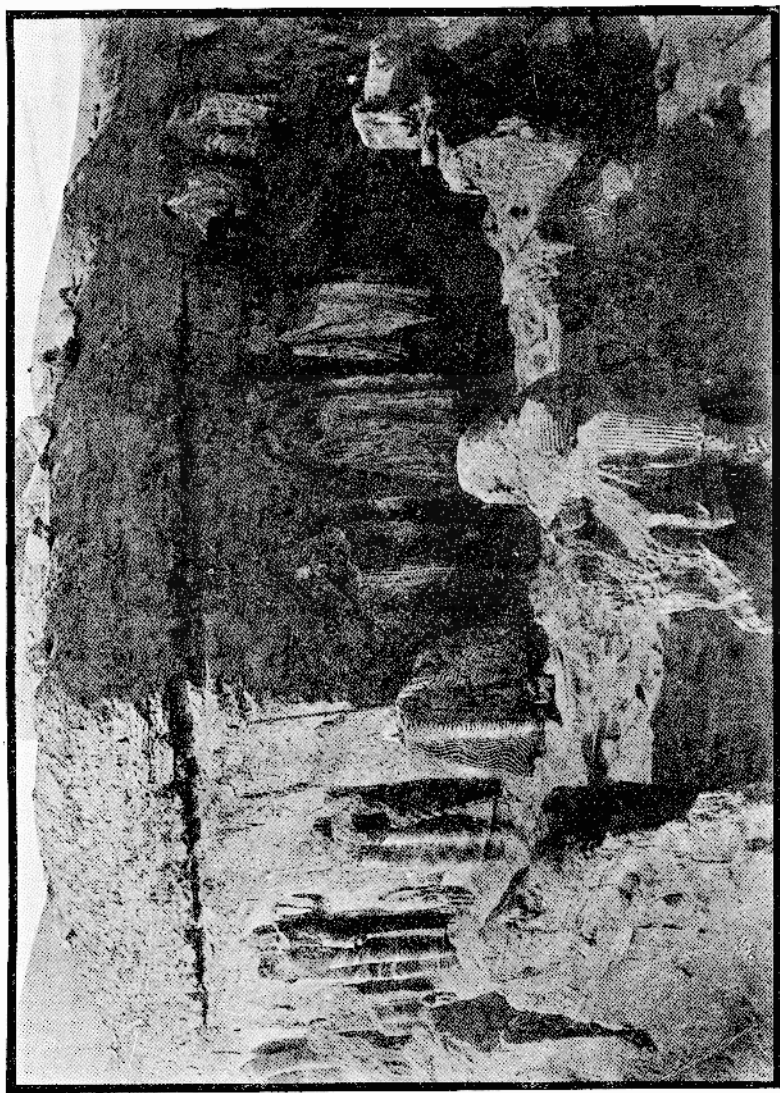
Az egyenkint kiásott nagyméretű szobrok száma összesen kilencvenegyre szaporodott. Ezeken kívül számos apró fogadalmi tárgy, az alakok feje fölé alkalmazott nimbuszok töredékei és effélék kerültek napfényre,

amelyek mind együvé tartoztak. A pontos felmérések, részletes leírások s egész sereg fénykép felvétele éppenséggel nem volt könnyű feladat. Olyan légkörben kellett ezt a gondos munkát végeznünk, amely egyformán próbára tette a szemet, torkot és tüdőt. Kora hajnaltól az éjszaka beálltaig ott kellett tartózkodnom az ásatások körül, habár Rám Szing és Turdi — mindegyik a maga módja szerint — igen használható segítőtársaknak bizonyultak. Embereim porlepte ábrázatából fogalmat nyertem róla, micsoda képet nyújthattam azokban a napokban. Az ott használt jegyzőkönyvem lapjai közt mind a mai napig serceg a homok az ujj alatt.

A khotani egykori szobrászművészet tanulmányozására rengeteg sok anyag halmozódott itt fel. Lehetetlen azt mind ismertetnem e helyen. Tudományos jelentéseimben bőven számot adok róla, itt csak egészen röviden említem azokat a szoborműveket, amelyek képeinken is bemutatunk.

A belső délnyugati falat elfoglaló szobrászati maradványok között különös figyelmet érdemel egy ülő-alakú Buddha-szobor és a nagyobbik álló alak mögött a falra festett Bódhiszattva- és Arhat-ábrázolások. Ezek láthatók az előbbi fényképen. Másik képünk a déli szeglet külső falainak az óriási szobrait tünteti fel. A jobbról, legszélről álló alakok magassága vállig 2·4 méter; ezeknél azonban lehetetlen volt alul a homokot megmozdítanunk.

Az udvar bejáratánál kétfelől egy-egy életnagyságú «*kapu-őr*» alakját lehetett felismerni: az egyetlen szoborműveket, amelyek félig-meddig világi jellegűek voltak, habár talán a *jaksá*-kat képviselték itt, vagyis afféle al-istenségeket. Mindazáltal teljesen emberies vonásaik voltak és nagyon pompásan illusztrálták

A RAVAKI SZTÚPA-UDVAR DÉLI SARKÁNAK A KÜLSŐ FALAIN TALÁLT ÓRIÁSI SZOBROK.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

annak a kornak és népnek szokásos viseletét. Érdekes a szobrok ruházatára alkalmazott gazdag aranydíszítés feltűnő nyoma.

De minden ilyen egyes példánál nagyobb jelentőségű az általános stílusban és a kivitelben való meglepő hasonlatosság az úgynevezett *görög-buddhista* szobrokkal. Ez a rokonság minden legkisebb leleten is megállapítható. Nem tudhatjuk, hogy a *Pesávar* völgyében és a környező vidékeken otthonos, klaszszikus eredetű szobrász-művészet egyenesen az Indusz mellől, avagy a régi Baktriából származott-e át ide. Bizonyos azonban, hogy már igen-igen régi időkben igazi hazájára lelt s felvirágzott Khotanban.

Ezeknek az emlékeknek beható tanulmányozása nagy történelmi és művészeti érdekességű feladat leend.

Mindeddig nincs a kezünkben semmi határozott bizonyíték a ravaki szoborművek korára vonatkozólag. Legalább *írott* emlékeink nincsenek, amiből erre következtethessünk. Találtam azonban igen becses *numizmatikai* bizonyítást. Ismét és ismét rábukkanunk VU-CSU képmásával díszített khínei rézérmekre, a HAN-uralkodók idejéből. Ezekkel együtt összesen közel százra emelkedett az efféle leletek száma. Feltehető, hogy a fogadalmi ajándékokul felajánlott érmek az akkoriban forgalomban volt pénzekből valók lehetek. Világos tehát, hogy a *legkésőbbi* pénzdarabok kora a ravaki szobrok *minimális* korát határozza meg. Az Utó-Han-dinasztia uralkodása Kr. u. 25-től 220-ig terjedt. De hasonló típusú érmekeket nyilván bocsátottak ki egészen a negyedik század végéig. Ez idő szerint, tekintve az építés-módból, építési anyagból stb. meríthető archeologiai bizonyosságokat is, arra a valószínű eredményre jutunk, hogy a sztúpa eredete

abba a korba nyúlik vissza, amelyből a níjai ősi telep származott.

Sajnálkozással kellett belátnom mihamar, hogy a nagyobb szobrokat lehetetlen magammal hoznom rendkívüli törekenységük, meg a szállítási nehézségek miatt. Minden efféle kísérlet barbár pusztításnak tetszett.

Nem volt mit tennem, mint szépen ismét belete-metni őket a homokba s azzal vigasztalnom magamat, hogy ott békés nyugalomban őrződnek meg továbbra is mindaddig, amíg, ki tudja mikor a messze jövőben, Khotannak is meglesz a maga saját helyi múzeuma. Hanem a kisebbfajta domborművekből és szobrokból szép számmal hoztam haza. Mily roppant megnyugtató érzés volt, amikor Kasgárban s utóbb Londonban meggyőződtem róla, hogy nem hiába fáradoztam a fölöttébb kényes emlékek aggodalmas csomagolásával. Minden kár nélkül érkeztek meg tízezer kilométeres utazásukból, teveháton, lovon, vasuton és gőzhajón.

Április 18.-án a sztúpa udvarának azon a részén, amely nem volt valósággal a homok mélységes mélyébe temetve, befejeződtek ásatásaink. A többi részlet alapos feltárása hónapokig tartana s aránylag nagy költség nélkül nem is vihető keresztül. Körülöttünk sehol semmi más épületmaradvány; csak cserép és törmelék jelzi a lakóhelyeket a nagy szentély körül, a hullámos homokbuckák aljában.

Megnehezítette munkánkat a forró naptűzés és a homokról visszaverődő káprázatos fény. A homokviharak is naponta növekvő erővel támadtak ellenünk. Itt volt az ideje, hogy csapataimmal a sivatagból kivonuljak.

Ravakon túl mintegy hat kilométerre északkelet

felé volt még egy régi hely a sivatagban: *Dzsumbe-kum*. Innen származott bizonyos leletekre felhívták figyelmet. Felkerestem a maradványokat Ravakból s meggyőződtem róla, hogy semmi ásatásra érdemes emléket nem őriz ott a homok.

Amikor tehát *április 19.-én* Khotan felé fordultam, boldog elégedettséggel töltött el a tudat, hogy a magam elé szabott feladatnak, a tervbe vett sivatagi kutatásoknak, sikerült megfelelnem.

HUSZONHATODIK FEJEZET.

Iszlám Ákhún okirat-gyára.

Khotanban ezúttal nyolc napot töltöttem és ez az idő meglepő gyorsasággal pergett le. A sivatagból magammal hozott erős meghűlésem bronchitisz-szerű betegséggé fejlődött. Kénytelen voltam csaknem végig szobámban maradni, sőt ágyba feküdni. De gyűjteményeim rendezése, újracsomagolása s a fölhalmozódott egész garmada jegyzetem úgy elfoglalt, hogy alig vettem észre önkéntelen fogságomat. Alig kívánhatna valaki pompásabb hajlékot, mint Niáz Hákim bég régi rezidenciája. A kert közepén, sok-ablakos szellős pavillonban tanyáztam, ott, ahol öt évvel előbb SVEN HEDIN lakott.

Az innen kiágazó négy kis utca fasorai virágjokban voltak még érkezésemkor. Majd pedig lombkoronáik üdezőld színpompája gyönyörködtette szemeimet, végtelen jólesőleg a sivatag fakósárga homokjának szomorúságos látványa után . . .

Örültem, hogy az első reggelen még tűrhető egészségben meglátogathattam PAN *dárin*-t, aki régi barátként, mondhatnám kartárs gyanánt fogadott. Sok elbeszélni valóm akadt ásatásaimról és a szerencsés leletekről. Mikor aztán másnap ő jött hozzám, egész kiállítás rendeztem a számára régiségeimből.

PAN *dárin* tanult ember s igazán jártas a kínai történelemben. Meglepő kérdései, amiket hozzám intézett a régi okmányok jellegére, korára és származására vonatkozólag, valóban éles kritikai elméről tettek tanuságot. Megkísértettem példával fejteni ki előtte, hogy micsoda ősirás-tanulmányokkal vagyunk képesek a sokféle kézirat korát megközelítő pontossággal meghatározni. Ő erre leírta előttem a kínai betűjegyek módosulásait az elmúlt korszakon át. Csaknem felejtettem a nehézkes társalgás zavarait, amelyekről gondoskodott tudatlan tolmácsunk, s szinte úgy éreztem csakugyan, mintha valami kollégám társaságában tölteném az időt.

Csak egy dologban hozott egy pillanatra zavarba az ambán komoly érdeklődése. Fennakadt azon, hogy ezek a régi írások mind Európába kerülnek, s mit mutathat akkor ő be *Urumcsi* főkormányzójának, aki oly kíváncsi volt mindig ásatásaimra s majd hallani kíván az eredményekről!? Tudtam, hogy mindvégig milyen szeretetreméltóan képviselte PAN *dárin* az én ügyemet. Meleg köszönetet mondva tehát a támogatásért, amiben a tudomány érdekét részesítette, megígértem hogy küldök neki Kasgárból fényképeket különböző okiratokról.

— De két példánybam ám! — felelé erre tudós barátom óvatosan. Fontosnak tartotta, hogy eltehessen magának néhány mintát a különös iratokból, amelyeket a sivatag annyi évszázadon át őrzött meg számunkra. Erősen hiszem, hogy ha valaki, úgy ő valóban tudta méltányolni «Előzetes jelentés»-emet,* amelyet az indiai kormány megküldött később a kínai tisztviselőknek.

* *Preliminary Report*. London, 1901.

Ezt az utolsó tartózkodásomat Khotanban felhasználtam még egy érdekes, félig régészeti, félig bűnügyi nyomozásra. Nagyon mulattató volt a história s a szerencsés megoldást nem csekély elégedettséggel fogadták szaktársaim közül számosan. Sikerült eloszlatnom az utolsó kétségeket is ama sajátságos ismeretlen betűs kéziratok dolgában, amelyek azújabb években nagy számban kerültek forgalomba Khotanból s eljutottak nemcsak Kalkuttába, hanem London, Paris és Pétervár nagy nyilvános gyűjteményeibe is. Mostani téli kutatásom csaknem bizonyossággá érlelte régi gyanúmat, hogy azok a leletek nem lehetnek valódiak. Mert az igen bőséges anyag-halmazban a sokféle nyelv és írás mellett egyetlenegy darab emlék sincs, amely *ismeretlen jegyekkel* volna írva. S a tanulmányozott ősi helyek tényleges viszonyai merőben mások voltak, mint ahogyan a «régi könyvek» állítólagos felfedezői azokat leírták.

Alapos okom volt hinni, hogy ISZLÁM ÁKHÚN, ez a khotani hirhedt kincskereső, közvetlenül részes a hamisításokban. A legtöbb efféle kézirat az ő útján vásároltatott meg az indiai kormány részére az 1895 és 1898 közé eső években. Előző ottlétemkor — két ízben is — távol tartotta magát Khotantól. DEASY kapitánnyal és MACARTNEY-val elkövetett imposztorságain többször rajtaveszett már s be is csukták egynehányszor. Úgy gondolta tehát, nem lesz tanácsos az effélét velem is megkísértenie. Nem volt miért sajnálnom, hogy nem kölhettem vele ismeretséget már archeologiai kutatásaim alatt. Most azonban, hogy régészeti bizonyságokkal jól felfegyverkeztem és clutázásom is közeledett, nagyon szerettem volna személyesen kitanulmányozni ezt a vállalkozó-szellemű egyé-

niséget, akinek a keze-munkái olyan tudományos hírré vergődtek Európában.

Bizalmasan közöltem Pan dárinnal kívánságomat, hogy kerítsék elő ISZLÁM ÁKHÚN-t. Az ambán készséggel nyújtott segítséget. Nem lévén valószínűtlen, hogy rejtőzködik valahol, arra kértem még a tudós mandarint, hogy gyorsan és titokban hajtsa végre a dolgot. Nem is csalódtam meg benne. *Április 25.-én* annak rendje és módja szerint oda toloncolták Csírá-ból, ahol az utóbbi télen mint kuruzsló folytatott gyakorlatot. Aligha sejtette meg előre a bajt. Hetekkel előbb Csírában való útutazásomkor szándékosan hallgattam s óvakodtam utána kérdezősködni.

A bég, aki kísérte, hozott magával egy halom iratot, amit részben ott, részben pedig khotani lakásán foglalt le bűnjel gyanánt. Ezek később igen érdekes bizonyosságul szolgáltak a vizsgálat során. Művésziesen halványított papiros-lapok, tele ugyanefféle, «ismeretlen betűs» alakzatok lenyomataival, aminőket láttunk a legutóbb Kasgárban eladott «régi irat-tekercecseken». Volt köztük egy kézirat-levél, szintén «ismeretlen jegyű», bizonyára a régebbi gyártmányokból való, amikor még csak *sajátkezűleg* űzte a hamisítást.

A *corpus delicti*-hez tartozott a *Svenska Morgonbladet* című svéd ujság 1897 júliusából való két száma is. Tudom azt is, hogy miként kerültek ezek Khotanba, no de ez most nem tartozik reánk; elég hozzá annyi,

Iszlám Ákhún.

hogy az ujságok Iszlám Ákhún egy régebbi szélhámosságának az emlékei. A ravasz fickó megpróbálta a kenyérkeresetnek azt a módját, hogy a Khotantól és Kerijától délre lakó *táglík*-ok között úgy lépett fel, mint MACARTNEY megbízottja. Elhitette velük, hogy őt azoknak a rabszolgatartóknak a kikutatására küldötték ki, akik a hunzai hordák által indiai területről zsákmányolt rabszolgákat vonakodtak szabadon eresztetni.

Az egyik ujságban ott díszeleg valamelyik kínai svéd hittérítő arcképe, szépen vászonra húzva: ezt Iszlám Ákhún egyszerűen lefoglalta a magáénak. A tiszteletreméltó férfiú *khínai* nevének a betűit nyomtatták a kép alá, ő aztán nagyravaszul ráfogta erre, hogy ez az ő neve. Felszerelve már most ezekkel a valóban megható okmányokkal — amiket hivatalos megbízólevelekként vitt magával — a vakmerő lököttő hozzáfogott a zsaroláshoz. Az ártatlan hegylakók, akik a légynek sem vétettek, megrémültek, hogy perbe fogják őket a nem is létező rabszolgák fogvartatásáért és — fizettek. De nem sokáig élvezte a sikert. MACARTNEY leleplezte s ökelme elvette méltó büntetését.

1898-ban már a folyton növekvő gyanú miatt nem merte tovább árusíthatni «*régi könyveit*» s más foglalkozás után nézett: elment *hakím*-nak, afféle kuruzslónak. Új hivatásának a felszerelése állott egy francia elbeszélés néhány lapjából — amit Dutreuil de Rhins és Grenard hagyhatott el — meg valami perzsa szöveg töredékeiből. Vajjon varázslatok mondására használta-e a francia novellát, vagy egész egyszerűen *belsőleg* vétette be darabokban a betegekkel, ezt, sajnos, nem állapíthattam meg akkoriban.

Ennek a tapasztalt országos gézenguznak a kivallatása roppant bonyodalmas dolognak bizonyult. Két

véget nem érő hosszú napon át úgy éreztem, mintha csak valamelyik indiai törvényszék levegője venne körül. Mikor kérdőre vonták bűneiért, azonnal töredelmesen beismerte, hogy vétkes abban a fent említett színészkedésben, meg azt is bevallotta, hogy Deasy kapitány nevére hamisított írásra pénzt kapott Badruddín Khántól, az afgán akszakáltól. Hanem a «régi könyvek» dolgában sokáig hangoztatta tökéletes ártatlanságát. Erősítgette, hogy ő csak bizonyos, már meghalt, vagy valahol rejtőzködő khotani emberek eladó megbízottja volt Kasgárban, és azok azt mondták neki — már hogy jóhiszeműen-e vagy sem: azt nem tudja — hogy az iratokat a sivatagban szedték össze. Mikor aztán látta, hogy az európaiak milyen sokra tartják a régi könyveket, kérte khotani megbízóit, hogy *találjanak többet*. Ezt azok meg is tették s ő a leleteket elvitte Kasgárba. És így tovább.

Keservesen panaszkodott, hogy magára hagyták s most neki kell viselnie egyedül egész súlyát a csalásnak — hamár csakugyan hamisság volt a dologban. MOHAMMAD TÁRI, azok egyike, akik a könyveket rábízták, régen megszökött Járkandba; MOHAMMAD SZIDIG, a molla, Akszu felé menekült s nem tudni, hol van; a banda harmadik tagja pedig azzal vonta ki magát minden bajból, hogy meghalt.

Ehhez az ügyesen kieszelt védekezéshez állhatatosan ragaszkodott, olyan ember elővigyázatosságával, akinek kellemetlen tapasztalásai vannak már a törvény soráról. Semmi biztatásra el nem állott ettől a vallomásától. Egyre tiltakozott minden gyanúsítás ellen — s eközben követett el baklövést. Nyomatékosan tagadta, hogy az emlegetett lelőhelyeket ő valaha is látta, holott ismeretes volt, hogy maga is felkeresett bizonyos romokat a sivatagban.

Szándékosan úgy mutattam akkor, mintha nem érdekelné ez a hazudozás. Nem volt nehéz azt vele még sokkal energikusabban tanuk előtt is elismételteni. Látszólagos sikere felbátorította, vagy talán az én türelmes mérsékletem okozta — szemmel látható volt, hogy a ravasz, nyugtalan tekintetű fickó egyidőre kiesett óvatosan játszott szerepéből. Megostromoltam őt erre HOERNLE *Jelentés-ének* azzal a részletes följegyzésével, amelybe pontról-pontra gondosan bele volt iktatva mindaz, amit különböző alkalmakkor esküvel erősítve beszélt el Macartneynek, állítólagos utazásairól és följegyzéseiről a Taklamakában 1895-től 1898-ig.

A hatás meglepő volt. Egészen készületlenül találta őt, hogy évekkel előbb feltálat meséit abban a megtiszteltetésben részesítették, hogy ekkora látható pontossággal, minden legapróbb részletével felvették a kormányhoz benyújtott tudományos munkába. Valósággal meghökkent és zavarba jött, amint most ráolvastam mindezt, visszafordítva a saját nyelvére. Nagyon meghatotta őt az, hogy a Hoernle művében közölt kimerítő adatok segélyével megkönnyítettem neki a feleletet, hogy hát micsoda «régi könyveket» is adott ő el voltaképpen Kasgárban és micsoda módon «fedezte föl» azokat. Elég értelmes volt arra, hogy belássa legyőzetését és azt, hogy mit sem ér már ártatlanságának a hajtogatásával. Most már megengedett annyit, hogy igenis látta, amint megbízói (helyesebben : *cinkostársai*) a Szampula melletti elhagyott szentélyben készítettek kéziratokat. Lassan-lassan szép kicsinyenként engedményeit odáig részletezgette, hogy végül, amikor biztosították, hogy további büntetést nem szabnak rá, mindent megvallott, ami a szívét nyomta.

És őszintén vallott; minden pontban bebizonyult ez később. Kitűnő emlékező tehetséget árult el. Azonnal ráismert Hoernle művében azokra a fényképnyomatokra, amelyekkel az ő gyártmányai voltak bemutatva.

1894-ig, mint beszélte, érmek, pecsétek s efféle régiségek gyűjtésével foglalkozott. Akkoriban tudta azután meg afgán kereskedőktől, hogy milyen becseknek tartják az indiai száhibok a hajdankori okiratokat. Ilyeneket valóban ásott is ki Turdi s egyik-másik kincskereső Dandán-Uilikban. De Iszlám Ákhún irtózott a gondolattól, hogy nekimenjen a biztos viszontagságoknak a bizonytalan eredmény kedvéért. Előnyt adott annak a megoldásnak, hogy inkább maga készíti az emlékeket.

Cinkosai közül bizonyos IBRAHIM MOLLA volt a vezérferfiú. Ez főképpen az oroszoknak adta el a készítményeket, míg Iszlám Ákhún az angolokat és a többi gyűjtőket boldogította. Ibrahim, társa elfogatásának a hírére azonnal eltűnt Khotanból, mintha a föld nyelte volna el. Nem lehetett őket szembesíteni.

A legelső szerencsésen elárusított «régi könyv», mint még néhány későbbi is, *kézírás* volt s a Dandán-Uilikból kerített bráhmin-betűs okmányokat igyekezett utánozni. A másolatok eleinte olyan gonddal készültek, hogy megtévesztették még a szakembereket is.

Később észrevette Iszlám Ákhún, hogy fölösleges neki az eredeti töredékeket fáradságosan másolgatnia. Ekkortól kezdve özönével találta ki a sok saját külön «ismeretlen betű»-jét, minden iraton meglepő sokféleségben.

A *kéziratok* ilyen módon is nehézkesen készültek még. Áttért tehát emberünk arra az alkalmasabb eljárás-

rásra, hogy fatömbökről többször lenyomja ugyanazt a hamisítványt, egész sorozatban. Ezzel 1896-ban próbálkozott először s hogy mekkora sikerrel, mutatják Hoernle képes leírásai.

Iszlám Ákhún most már nem fukarkodott a hamisítás technikai részleteinek az elbeszélésével se. Valósággal élvezni látszott érdeklődésemet. Leírta, miként készítették elő a papirost, miként adtak annak ódon-szerű színt a tograk-fa egy termékével való festés által. Az írás vagy nyomtatás elkészülte után tűz fölé tartották, hogy a füsttől régies színhatást nyerjen. Ezt követte a bekötés kötetekbe. Befejezte a műveletet az, hogy a kéziratokat vagy a könyvek lapjait tele szórták finomszemű homokkal.

Az ásatásokat jutalmazó felfedezések és a sivatagi munka közben szerzett általános tapasztalatok segítségével könnyen meg lehetett különböztetni Iszlám Ákhún hamisítványait a valódi ősi kéziratoktól. Nem kell félni többé, hogy ilyenféle hamisításokkal további csalásokat követhessenek el. Ennek a tudata különös elégedettséggel s örömmel töltött el, annál is inkább, mert láttam, hogy Iszlám Ákhún vallomásai nélkül is ugyanerre az eredményre jutottam.

Bár *az én dolgomban* nem szorgalmaztam a vétkes megbüntetését, nem nyomhattam el mégsem egészen az elégedettség érzetét magamban, ha arra gondoltam, hogy nem menekült minden megtorlás nélkül. Gyártmányaival annyi drága időt rabolt el ez a gaz kópé a szaktudósoktól s annyi fáradságos munkát okozott nekik, hogy — már akárminek a fejében is — alaposan rászolgált a büntetésre, amit a kínai bíróság kimért reá. A Deasy kapitány nevében Badruddintól kiesalt pénzért jó ideig cipelte a kalodát; másik szélhámoságáért, hogy Macartney megbízottját játszotta a hegy-

lakók között, vesszőt kapott s azonkívül be is csukták egy időre.

ISZLÁM ÁKHÚN határozottan értelmes ember volt. A khotan-vidékiektől szokatlanul különbözött fürge észjárásával és humorával. Nagy hatással volt reá, mikor a kezeírását olyan tökéletes képmásban látta megörökítve a tudományos jelentés fénynyomatain. Hát még ha látta volna azokat a pompás szattyánbőr-köteteket, tele az ő nyomtatványaival, Európa legnagyobb könyvtárában!

HUSZONHETEDIK FEJEZET.

Utolsó napjaim a khotani oázisban.

Április 27.-én őszinte sajnálkozással tettem meg végső látogatásomat a khotani jámenben. El kellett búcsuznom PAN *dárin*-től, aki mindenben valódi, hű barátnak bizonyult. Nem volt ő afféle modern szabású ember s nem is lelkesedett túlságosan a nyugati vívmányokért — mégis első pillanattól fogva láttam, hogy felfogja s készségesen elő is mozdítja tudományos céljaimat. Megszerettem nyugodt, természetes modoráért, amely oly hűen tükrözte egyéni jellemét.

Visszafelé való utamban mégegyszer bejártam a khotani bazárokat. Az *ó-város*-ban szombati vásár napja volt s hosszú középső utcáján fel s alá hullámozott a sok vásárló. Ragyogó napfény áradt keresztül, az utat szegélyező bódék s házak közt kifeszített szakadozott fedél-ernyőkön — és csillogó pompával halmozta el a kirakott szebbnél szebb árukat, amelyek közül válogattam magamnak emlékeket. Különösen sok művészi hatású ruházat tűnik szembe a bazárokbán. De az anilin-festékek elterjedt használata — mint másutt is a Keleten — sokat ártott a színek finom harmoniájának.

A sivatag magányában töltött hosszú hónapok után szokatlan örömöm telt benne, hogy újra embe-

rek sürgés-forgását látom körülöttem. De minden másnál jobban hatott rám az azúrszínű ég derüs verőfénye s a tavaszi levélzet üdesége. Mosolygó bájos képpé olvadt ez össze az életet lehelő tarka emberáradattal s kedvesen színezte ki utolsó benyomásaimat Khotanról.

A következő nap reggelén elhagytam a *Nár-bág*-ot. Rám Szinget a málhákkal már négy nappal előbb

Khotan egyik bazárjában.

útnak indítottam Járkand felé. Így aztán végleges elutazásom nem is lett volna valami körülményes dolog. De le kellett ráznom előbb a nyakamról a búcsuzni jött ismerősöket. Rengeteg sok orvosságot, no meg ajándékot, borralalót mit osztogatni széjjel. Úgy megy ez ott Khínai-Turkesztánban, akárcsak a civilizált Európa előkelő szállóiban. Azaz, hogy mégsem egészen úgy. Nem kell félnie az embernek, hogy tapintatlanná válik. Nem dugják úgy el az érde-

keltek a kezeiket, mint nálunk ilyenkor szokás — a látszat kedvéért. Szíves örömet elveszik az aranyat, ezüstöt, de még a rézpénzt is; és nem vetik meg azért az apróbb emléktárgyakat sem.

Utam első napját Jótkannak szenteltem, Khotan hajdankori fővárosának. Ugyanazon a vidéken mentem át, amerre egy borongós fagyos novemberi nap onnan visszatértem. De milyen más volt most minden! A sűrűn egymást követő házesoportok közt elhaladva, mindenfelé vidám zöld mezőkön, gyönyörű kertek során pihen meg a szem. Már jócskán megnőtt a lucerna az első kaszálásra; a füzek, nyár- és szederfák bujázöld lombokat hajtottak. A gazdag esők után schol egy porszem a levegőben, vagy a fák üdeségtől pompázó levélzetén.

Halálbág-on túl a nyílt térszínről szembetűntek lenn a nagy hegyek. Tisztán látszottak az Ulugatdaván és Kaurük-kuz fölötti magaslatok, háromszögelesi felvételeink állomásai. Oda ragyogtak, túl ezeken, a Karakás forrásai táján emelkedő jeges hegygerincek. Mintha utolsó üdvözetét küldte volna felém a barátságatlan hegyvidék, ahol késő ősszel annyi küzdelmen mentünk keresztül. Soká megőrzöm az emlékét ennek a nagyszerű látványos körképnek, amelytől most itt búcsuztam el, eme sajátosan elütő földön jártomban, amely a sivatag síri világa meg a hatalmas Kuenlun láncolata között terül el.

Jótkan-ban ismét a jüzbási hangulatos kertjében ütöttem fel sátrammat. Igyekeztem most mentől több emléket összeszedni. Hoztam magammal talajmintákat, azokból a rétegekből, amelyekből az egykori műtárgyakat zsákmányoltuk s az iszapból, amely azokat vastag lepellel borította be.

29.-én átmentem *Karakás*-ba, az oázis északnyu-

gati szélén fekvő városkába, ahol még ezidáig nem is fordultam volt meg. ISZLÁM, az én hűséges kísérem a karangu-tági és dandán-uiliki napokban, azóta Karakás egyik *bég*-jévé neveztetett ki. Alig várta már, hogy bemutatthassa szülő városát, most már hivatalos működésének is színhelyét. Badruddín Khánnal együtt velem volt Khotantól fogva s kért, hogy elkísérhessem az oázis határáig.

Derüs napfény sugárzott a tájon, amerre elhaladtunk. Kora reggel indultunk lóháton *Bizin*-en, a Borazán-kerület vásár-helyén keresztül, amely a Závából Khotanba vezető országút mentén fekszik. Hétfő volt, éppen állott a vásár s a bódék hosszú utcárain tolongott a vidéki népesség. A Karakás és Bizin közt húzódó mezei úton a kisebb árusok hosszú áradata vonult végig a bízini piac felé tartva. Badruddín elmagyarázta, hogy miként van felosztva a hét, amelynek minden napjára esik egy-egy vásár az oázis főbb bazárjaiban. Így egyiket se mulasztják el a kereskedők és sorba járják Khotan ó- és újjárosát, *Jurungkás*-t, *Szampulá*-t, *Imám-Músza-Kászim*-ot, *Bizin*-t és *Karakás*-t. Lovakon szállítják ezek vándor-boltjaikat, óriási árúkötegekben. Ezeknek a tetejébe feltelepszik minden pereputtyostól a tulajdonos.

Meglepő sok idegen fajú arcot láttam az arra igyekvő kereskedők között. Voltak ott *kabúli*-ak és *badzsauri*-k, *baludzsisztáni*-iak és *andidzsán*-iak, sőt egy-két *kasmíri* is. De ezek már elfelejtették anyanyelvüket s nem értették meg hazájokbeli megszokott köszöntésemet. Az afgánok között is ritkaság, hogy a gyerekek tudjanak perzsául vagy pustu-nyelven. A török nyelvű népességnek óriási beolvasztó képessége van mindenütt Turkesztánban. Valósággal elnyeli rövid idő alatt azokat a fajokat, amelyek indiai

földön nemzedékeken át megtartanak nyelvüket és jellegzetes sajátságait.

Karakás csinosan épült élénk kis városába délután érkezünk meg, a hasonló nevű folyó széles medrén átkelve. Iszlám bég kertjében vendégszeretettel készítették elő fogadtatásunkat.

Április 30-a volt khotani területen töltött utolsó napom. Kirándulást tettem ekkor a *Karadöbe* («fekete fal») elnevezésű ősi maradványokhoz. Ott régi cseréptörmeléken kívül egy alacsonyra letört fal romjaira találtam. Valamikor sztúpa állhatott azon a helyen.

Forró, nyomott volt a levegő s fáradtan értem el késő este *Záva* falu közelében választott tanya-helyemet.

Május elsején hajnalhasadtakor indultam el hosszú utazásomra — Nyugat felé. Boldogan gondoltam el, hogy útam most már egyenesen Európába vezérel, de szomorúságot is éreztem, mert el kellett hagynom végleg ezt a bűbajos országot meg hűséges segítő társaimat minden munkámban. Závában elbúcsúztam *TURDI*-tól, derék öreg vezetőmtől, több kincssel, már mint *kes*-sel, jutalmazva meg kitűnő szolgálatait, mint amennyit valaha hozott magával a Taklamakánban tett vándorlásaiból. Ő rá is várt *PAN dárin* jóakaratóból kitüntetés. Mint *míráb*-ot, afféle öntözési felügyelőt alkalmazták szülőfalujában, Jurung-kás mellett. Jó lelkiismerettel ajánlhattam őt, mert ismertem kipróbált becsületességét. Őszinte meghatottsággal váltam el a könnyező öregtől.

Könnyebb szívvel vettem búcsút kínai tolmácsomtól, *NÍÁZ ÁKHÚN*-tól. Ez házasságba keveredett valami könnyű-erkölcsű khotani kissaszonnyal s hiába volt az öreg ambán minden intése, elhatározta, hogy itt marad és nem is engedett. Kasgárban élő feleségé-

től *levélben* búcsuzott el s ezzel minden további felelősséget elhárított magáról családjára nézve. Az elválásnak ez a túlságos könnyűsége kissé zavarosnak tűntette föl előttem a turkesztáni családi élet berendezését.

Tarbugaz-ig, a sivatag peremén fekvő magányos fogadóig velem maradt ISZLÁM BÉG és BADRUDDÍN KHÁN. Ezen a helyen töltöttem volt Khotan földjén első éjszakámat. Amikor ez a két derék kísérőm is istenhozzádot mondott s én egyedül lovagoltam tovább a pusztában a *galambok szentélye* felé — gondolataim vidám képekre terelődtek: eszembe jutottak az *eredmények*, amelyekkel khotani utamból visszatérek.

Mikor hét hónappal előbb errefelé jártam, alig hihettem, hogy minden várakozásom és reményem beteljesül, ami csak ebbe a messze országba vonzott engemet. És most íme nemcsak feladataimat látom mind megoldva, hanem jóval többet azoknál. Munkám reményeimet mesze túlhaladó jutalomban részesült.

Eszembe ötlött itt újra, amit ugyanezen a helyen jegyzett föl JUAN-CSANG a szent patkányok — ma már galambok — kegyeletes kultuszáról: «Az utasok elhaladva a szentély falai mellett, leszállanak szeke-reikről s hódolattal könyörögnek sikerért . . . A legtöbben azok közül, akik a szent vallási szokást gyakorolják, megkapják kívánságaikat.» Igaz, hogy a szent madarak nem láttak engem tisztelegni; sikerekért se imádkoztam. De munkálkodtam. És amikor aztán megjött a siker, úgy éreztem, hogy igazolva van nagyon a hálás fogadalmi ajándék, amit tengeri és búza alakjában elszórtam a szent madaraknak Khotan földjének elhagyásakor.

HUSZONNYOLCADIK FEJEZET.

Khotanból Londonba.

Két hónapig tartó utamról Kasgáron s Orosz-Turkesztánon keresztül Európába, csak egészen röviden számolhatok itt be.

Hat napi gyors menetben jutottam el *Járkand*-ba, ahol már várt reám baj nélkül megérkezett karavánom. Útközben nem egyszer értek utol heves szélviharok s esőzések, de ezek semmik voltak ahhoz a két nap, két éjjel tartó rengeteg felhőszakadáshoz képest, amely ott váratlanul feltartóztatott. Az utak felbomlottak, sok lakóház összedőlt ebben a csaknem szünet nélkül ömlő iszonyú esőben.

Ott időzésemet felhasználtam járkandi embereim pénzügyeinek a rendbehozására a hindu bankárokkal s azután tovább folytattam vándorlásomat *Kasgár* felé.

A levegőt pompásan lehütötte a szokatlanul bőséges nyári zivatar s kellemes mulatságszámba ment háromnapos lovaglásom a 225 kilométerre fekvő fővárosba.

Május 12.-én, tündöklő tiszta tavaszi reggelen pillantottam meg újra MACARTNEY vendégszerető hajlékát, a *Csíní-bág*-ot. A legmelegebb barátsággal fogadtak. Annyit meséltem én akkor hamarjában szíves házigazdáimnak, hogy aggódnom kellett volna, hogy

kifárasztom őket elbeszéléseim özönével, ha nem tapasztalom vala oly sok jelét utazásom iránt való igaz érdeklődésüknek. Boldog örömmel mutattam be Macartneynek kutatásaim eredményeit, amelyeknek oly nagy részét köszönhetem az ő figyelmes gondoskodásának és a tekintélye, befolyása révén élvezett támogatásnak.

Kasgárban végre testi-lelki nyugalmat élvezhettem. De nem teltek azért munka nélkül a napok. Különös gondossággal kellett ott elcsomagolnom újra szállítmányomat a hosszú utazásra Londonig, ahol régészeti gyűjtéseimet ideiglenesen elhelyezhettem. Mert csak ott lehetett tudományos átvizsgálásukat alkalmas módon végrehajtani. Felszerelésemet, mérnöki műszereinket s a topografiai felvételekről szóló jelentéseket RÁM SZING felügyeletével visszaküldöttem Hunzán keresztül Indiába.

Ilyenformán meglehetősen elfoglalt a karaván feloszlása s a kettős útra való különböző előkészületek.

Lovainkat veszteség nélkül sikerült eladnom s nyolc tevénekért is megkaptam a vételár háromnegyed részét. Az üzleti ügynek ez a szerencsés lebonyolítása bizonyítja, mennyire kiméltük állatainkat és mily jó erőben tudtuk azokat a téli táborozásokkal járó viszontagságok közt is megtartani.

Hazautazásom dolgában való intézkedéseimben segítségemre volt PETROVSZKIJ, a kasgári orosz főkonzul, akivel most már személyesen megismerkedtem. Ő, mint kiváló régészeti gyűjtő sok hasznos tanáccsal gyámolított.

Ismételten találkoztam a szíves öreg *tao-táj*-jal, HUANG-KUANG-TÁ-val. Kifejeztem neki hálámat a kínai tisztviselőknek kutatásaim érdekében való hatós közreműködéséért, mindenütt az egész út folya-

mán. Ő udvariasan elhárította magáról s ambánjairól az érdemet, minden jótéteményt egyszerűen védőszenstemnek, TANG-SZÉNG-nek tulajdonítva!

Két hét alatt befejeztük a tábor leszerelését s az összes régiséget tizenkét óriási ládába raktuk bele. Az orosz konzulátuson csak éppen alakiságból vizsgálták át s ráütötték aztán a császári sasos pecsétet, amely sértetlenül maradt egészen a *British Museum*-ig.

Elérkezett elutazásom napja is és búcsut kellett vennem jó házigazdáimtól, akiknek meg nem szünő szivélyessége oly kellemessé tette vándorlásaimnak ezt a mondhatnám egyetlen pihenőjét. Az ő kedves társaságukban élvezett szép napok emlékét nem egyhamar fogja bennem valami elhomályosítani,

Egy nappal előbb indult útnak RÁM SZING, utazásaimnak hűséges osztályosa. Rendkívül becses szolgálatot teljesített ő egész útunknak pontos térképezésével s tulajdonképpen hivatásán túl is mindenkor derekasan segédkezett régészeti munkáimban. Mindvégig jókedvvel viselte az ilyen gyors tempójú vándorutazástól elválaszthatatlan fáradalmakat. Soha nem zúgolódott, a legküzdelmesebb utakon s erősen próbára tevő éghajlati viszonyok között sem. A tanya igazgatásában, rendezésében sokat könnyített a dolgomon. Egyformán köszönettel tartozom mindezért neki és az indiai topografiai osztálynak, különösen pedig mostani vezetőjének, G. GORE ezredesnek, aki ilyen igazán jóindulatú és tanult embert adott mellem segítségül.

Vele együtt vált el tőlem a kis *radzsput* szakács, DZSASZVANT SZING is, a jó uti-kisérőnek valódi mintaképe.

Tudtam, mennyire kedvelték mind a ketten Jolesi-Bég-et, az élénk kis fox-terrier-t: bátran rájuk bízam

tehát, hogy magukkal vigyék Indiába. Nagyon nélkülöztem a hű kis állatot egészen addig, amíg egy novemberi éjszakán újra körül nem szökdösött Pandzsáb egyik állomásának perronján. Kissé betegeskedett akkortáiban, de felélénkült érkezésemkor. Amikor a tudományos munka később egyszer újra elszólított Angliába, nem láttam többé. Kimúlt, azon a helyen, amelyet ő is úgy szeretett, mint gazdája: a szép Kasmír hegyei között.

Éppen egy évvel Srinagarból való indulásom után 1904 május 29.-én hagytam oda Kasgárt, hogy onnan a legközelebbi orosz városba, Os-ba igyekezzem. Kis karavánnal utaztam. Hat erős ló hordta régiségeimet, kettő pedig kevésre redukált holminkat, meg jómagamat SZADAK ÁKHÚN-nal. Úgy látszik, sikerült neki távoltartani a sivatag rossz szellemeit, mert a sajátos jelenet óta ismét egészen megbízható jellemű férfiúvá vált. A karaván-utat Kasgártól az *Álai* hegységen át Os-ig rendszeren tizennyolc napra osztják. Mi ezt a távolságot erőltetett menetekkel tíz nap alatt hagytuk hátra.

A *Kizil-szu* mellékfolyói, amelyeken ismételten át kellett kelnünk az orosz határig, mind áradásban voltak a rendkívüli esőzések s a hirtelen hó-olvadás következtében. Sok-sok aggodalmas órát szenvedtem át, amikor drága gyűjteményemmel a megdagadt patakokon keresztül gázoltunk. Az ötödik napon este minden baj nélkül jutottunk el mégis *Irkes-tam*-ba, az orosz határállomásra. Scholse tapasztaltam még ennyire a politikai választó-vonal jelentőségét. Alig néhány száz lépésnyire a kínai határszéltől tetszetős, kényelmes házak közé értem. Mintha hirtelen egyszerre belecsöppentem volna Európába, úgy éreztem itten magamat. A kozákokkal megszállt erősség

aljában épült Docsenko vámtiszt kényelmes szép lakóháza, amelyben a legmelegebb fogadtatás várt reám.

A következő reggelen megváltozott a táj képe. A Kizil-szu forrásvidékének sziklás, törmelékes völgyeiből füves alpi lejtőkre jutottunk. A rendesen járt utat a *Terek*-hágón keresztül elzárta előlünk a mély és süppedékes hótakaró. Kerülőt kellett tennünk az *Álai*-n át. Arrafelé is küzdelmes utazásunk esett a szörnyű hófúvások meg az irgalmatlan időjárás miatt. A *Tárim* és *Amu-darja* vízválasztóján, a 3650 méter magas *Taun-murun* hágón barátságtalan éjszakát töltöttünk. Az ég másnap se derült ki, amikor az *Álai*-völgy felső szakaszának hullámos platóin lovagoltunk lefelé. Nem láthattam emiatt a *Transz-Álai* hegysor magasan kinyúló csúcsait el a Pámír felé.

Még nem merészkedtek fel a kirgizek a pompás nyári legelőkre, amiknek gazdagsága bámulatba ejtené a kasmíri pásztorokat is. A kellő védelem és eleség híján meg kellett kísérelnünk az áthatolást még ugyanaz nap a *Táldik*-hágón, hogy így szelídebb vidékre juthassunk innen északra. Valójában azon az úton voltunk most, amely Gulesából a *Pámírszkj-poszt*-hoz visz át, az ismeretes orosz erősséghez. De az út erre feljebb beleveszett a mély hóba. Vakító hóvihar támadt ezenközben és sok vergődéssel értünk fel a hágó tetejére. Az irkestami tiszt kitűnő vezetőt adott mellénk s ennek az útmutatásával baj nélkül átküzdöttük magunkat a hágó északi lábához, az ott levő roskatag kirgiz faházikókhoz, *Öcs-töbé*-be, ahol meghúzódhattunk éjszakára.

Három nap alatt aztán akadály nélkül lejutottunk a *Gulcsa*-folyó völgyébe. Minden lépten Kasmír alpi tájképei ötlöttek eszembe: ezekre emlékeztetett a füvek

buja kövérsége, a virágok színes sokasága s a magasabb völgyek lejtőin sötétlő fenyvesek gazdagsága.

Számos kirgiz családdal találkoztunk, amelyek egész háztartásukat magukkal szállították tevéken és lovakon, lassú menetben haladva fölfelé nyári tanyáikhoz, fenn az Álai hegyoldalain. Az asszony-népet hordozó tevékre finom szőnyegtákarókat terítenek s karavánjaik ezektől pompázó fényűzés színezetét nyerik.

Belejutva a nagy *Farghána*-völgybe, a gyors anyagi fejlődés és termékenység jeleivel találkozunk. Mi június 7.-én értünk el oda. Szorgalommal megmunkált szántóföldek, jól épült falvak közt visz tovább az út s minden elárulja már az európai berendezés és igazgatás áldásait.

Aznap este Os-ban állapodtam meg, a kerület kedves fekvésű székhelyén. Ezt a városkát Farghána meghódítása után, csak mintegy 25 éve alapította SZKOBELJEV tábornok. Már egészen európaiasak csinos utcái s nagyon kedves a tájtéklő folyó mentén elterülő szépen gondozott széles ligete. És amellet mégis sokban emlékeztet a Himalája lábánál fekvő indiai «állomás»-okra.

A kerületi főnök, ZAJCEV ezredes a legnagyobb szívességgel fogadott. Villájából gyönyörű kilátás tárult a hótakarta Álai távol hegyláncára. Itt már merőben európai hangulat uralkodott. Megerősítette ezt a benyomást, hogy *táviratot küldhettem* haza, a Nyugat legszélső keleti határáról.

Elbocsátottam SZADAK ÁKHÚN-t, akinek magáva hordott konyhaberendezése óriási feltűnést keltett. Velem maradt indiai tábori butorzatomat is hátrahagytam. Szerencsés gondolat volt ez akkor tőlem. Négy órai nyargalással ugyanis beérkeztem *Andi-*

dzsán városába, a transz-kaszipi vasút végállomására s ott egészen Európában mondhattam már magamat. A *Moszkvija Numer* vendéglőben tábori ágyam és székem olyan közbámulat tárgyai lettek volna, mintha teszem valamelyik angolországi város fogadójában szedelőzködnék velők elő.

Andidzsán oroszok-lakta része, a pályaudvartól keletre elágazó széles, öntözött utcáival, minden tekintetben fejlődő keleteurópai kereskedő-város arculatát mutatja. Boltjaiban felhalmozva minden nyugati árucikk; hivatalaiban orosz tisztviselők és este a szép templomot körülvevő nyilvános kertben európai közönség élvezi a katonai zenekar játékát.

A bennszülöttek városrészében ugyanaz a pezsgő élet és gazdagság. Andidzsán az orosz hódoltság előtt is jelentékeny központ volt már, de kivált nagy előmenetelt tett a transzkaszipi vasút meghosszabbítása (1899) óta.

Sétálgatva a pompás széles bazárookban, amelyekben megtaláljuk Európa meg az Orosz- és Khínai-Turkesztán gyári- és kézi-iparának ezernyi készítményét, mennyire nem gondoltam én akkor arra a rettenetes romlásra, ami az 1903. évi földrengésekkel érte utol ezt a virágzó várost!

Június 11.-én a transz-kaszipi vasuton elindultam Andidzsánból a valódi Európa tájai felé. Még így futtában is sok érdekes benyomást szereztem Belső-Ázsia eme ősi kultúrájú vidékeiről.

Rövid időre kiszálltam *Margilán*-ban és *Szamar-kand*-ban. Mindkét helyen figyelmes előzékenységgel alkalmat nyújtottak a helyi múzeumok soron kívül való tanulmányozására. Ha még oly kevéssé tudtam is az oroszokkal a maguk nyelvén érintkezni, igazán elmondhatom, hogy orosz utitársaim s a tisztviselők

részéről mindenütt csak udvariasságot és jóindulatot tapasztaltam.

Szamarkandban néhány gyönyörű napot töltöttem. Mély hatással voltak reám a TIMÚR idejéből származó hasonlíthatatlanul nagyszerű építészeti emlékek, amelyek a belső-ázsiai mohammedánság hatalmának és művészetének magas színvonaláról tanuskodnak. Nem múlja felül ezeket a csodás *Lahore*, *Delhi* és *Agra* összevéve sem.

Megtekintettem a hajdani Irán nagy emlékeiben gazdag *Merv* városát, majd elhaladtam a sokkal újabb eseményekről emlékezetes *Gök-tepe* romjai mellett s nemsokára *Krasznovodszk*-ba érkeztem. Onnan áthajóztam a Kaszpi-tavon *Baku*-ba s fárasztóan hosszú napokat töltve a vonatban, *Petrovsk*, *Rosztov*, *Podvolociszka*, *Kraków* és *Berlin*-en át 1901 július 2. napján végre megérkeztem *London*-ba.

Örömteljes elégedettség érzetével helyeztem el biztos helyre a homok-sivatagból kiásott emlékeimet s nyolcszáz darab fénykép-lemezemet a British Museum-ban. Semminek sem esett bántódása a hosszú-hosszú utazásban.

* * *

A magammal hozott gyűjtemény nagy tömegére való tekintettel igen pontos, részletező jegyzéket kellett mindenről készítenem s ehhez képest körülményes feladat volt az elrendezés. Az indiai kormány által eredetileg felajánlott hat hét erre a célra elégtelennek bizonyult. Újabb hat hétre terjesztették ki szabadságomat. Még így is F. H. ANDREWS barátomnak tartozom hálával; csak az ő segítségével sikerült a kiszabott idő alatt a gyűjteményt ideiglenesen elrendeznem s egyúttal összeállítanom «*Előzetes jelentés*»-emet.

Szeptember vége felé befejeztem ezt a munkálatot is és örömmel gondoltam rá, hogy Indiába való visszautazásom minő kellemes változatosságot s végre valahára igazi pihenést ígér. Ott azután újra el voltam foglalandó hivatalomat, mint a pandzsábi iskolák felügyelője.

Valósággal be voltam falazva heteken át a British Museum pince-helyiségeibe. Hányszor nem vágytam vissza már akkor és azóta a sivatag fenséges szabadságába és hangtalan csendességébe!

TARTALOM.

A szerkesztő előszava	Lap V
Bevezetés	IX
1. fejezet. Kalkuttából Kasmírba.....	1
2. „ Asztór és Gilgit.....	8
3. „ Hunzán keresztül.....	22
4. „ A Tagdumbás Pámíron.....	39
5. „ Szarikolban	48
6. „ A Musztág-Ata lejtőjén.....	57
7. „ A Gez-szoroson s a «kilenc hágó»-n át Kasgárba ..	71
8. „ Kasgárban	81
9. „ Khánui és Ordam-Pádsah	92
10. „ Járkand és Karghalik	107
11. „ Útban Khotan felé	118
12. „ Megérkezés Khotanba	126
13. „ A Jurung-kás forrásvidékén	133
14. „ A Kara-kás hegyláncain keresztül	147
15. „ Újra Khotanban	159
16. „ Jótkan, a hajdani főváros	167
17. „ A dandán-uiliki romokhoz	175
18. „ Dandán-Uilik	184
1. Buddhista szentélyek kiásása.....	184
2. Az első kézirat-leletek	190
3. Keltezett okmányok felfedezése.....	198
19. „ A sivatagon át Kerijába	207
20. „ Niján át Imám Dzsáfar Szádikba és a «régi város» romjaihoz	214
21. „ A «régi város» romjainál, azon a tájon, ahol a Nija vize elenyészik a sivatag homokjában	222
1. Az első kharósthí-táblák kiásása	222
2. Ősi lakóhelyek maradványai	228
3. Ősi hulladék-rakás ereklyéi.....	237
4. Fára és bőrre írt régi okmányok elemzése ..	244

	Lap
22. fejezet. Az endere-i romok	251
23. « Kirándulás a Karadong-romokhoz	259
24. « Juan-Csang Pi-mo-jának a keresése pusztaságban...	267
25. « Ak-szipil és a Ravak-sztúpa	277
26. « Iszlán Ákhún okirat-gyára	286
27. « Utolsó napjaim a khotani oázisban	296
28. « Khotanból Londonba	302
Képek jegyzéke	313
Idegen szavak magyarázata	315
Névmutató	318
Jegyzet	326

KÉPEK JEGYZÉKE.

Stein Aurél arcképe.....	Címlap
Térkép	a kötet végén

KÖRKÉPEK.

Körkép a Vakhdsír-hágó melletti állomásról	Lap 42
Körkép a Brindzsak-hágó feletti állomásról.....	149

KÜLÖN KÉPMELLÉKLETEK.

A Rakipósi Aliábádból.....	27
A miszgarban elbocsátott kandzsúti hegylakók	37
A Musztág-Ata a Kara-kul déli partján fekvő tanyáról.....	62
Buddhista szentély romjai Dandán-Uilikban (ásatás előtt)	185
A Níja mögötti telep egyik rombadólt épülete. Az irott táblák első lelőhelye (ásatás után)	223
Ősi szemétdomb a Níja mögötti telepen (ásatás közben).....	238
A ravaki sztúpa-udvar óriási szobrai (ásatás után)	281
A ravaki sztúpa-udvar déli sarkának a külső falain talált óriási szobrok	282

SZÖVEGKÉPEK.

A baltíti várkastély	22
Rafík Atábád felett.....	31
A Batur-jégár délkelet felől	34
A Hunza-völgy Khaibar alatt	35
Kirgiz sátrak a Tigharman-szu partján	43
A kínai erőd, Táskurgán város romjain	49
A Musztág-Ata a Jambulak völgyéből	63
A kasgári «Új város» bazárjában	89
A béskarími bégek.....	94
Liu dárin, a járkandi ambán	111
A jetimlukumi szentsír Karghalik közelében	115

	Lap
A Musztág (K. 5.) a Kuen-lun hegyláncban	138
Karangu-tági bennszülöttek és száműzöttek	141
Kilátás a Jagan-hágóról délkelet felé	153
Turdi, a «kincskereső»	161
A Jótkan-jár bejárata	168
Jótkani régiségek	170
Jótkani égetett agyag szobrocskák	171
A dandán-uiliki ásatásokra szerződött tavakkéli munkások	177
Sivatagbeli tanyánk Dandán-Uilikban	181
Dandán-uiliki buddhista szentély egyik cellája (ásatás után)	186
Falfestmény az egyik dandán-uiliki szentély külső faláról	187
Bráhmī-betűs nem-indiai nyelvű kézirat Dandán-Uilikból	191
A «Vadzsraccsédika» szutra szanszkrit szövegének egy lapja Dandán-Uilikból	193
A Nija mögötti telep egyik ősi lakóházának romjai (ásatás előtt)	229
Ősi háztartási eszközök, nagyobbára a Nija mögötti telepről	231
Régi szék a Nija mögötti telep egyik lakóházából	232
Bőrre írt kharósthī-jegyű okmány	239
Kharósthī-okirat kettős fa-táblán	240
Kharósthī-okirat hosszúkás alakú kettős fa-táblán	242
Kharósthī-fatábla borító-lapja kettős pecséttel	243
Fára írt okmány pecsét-lenyomata	243
Kharósthī fa-tábla borító-lapja. (A pecséten Erosz alakja)	243
Ősi fák maradványai a Nija mögötti telepen	249
Rombadőlt templom belseje Endere-ben (ásatás után)	255
A karadong-i négyszögű falmaradvány fa-kapuja (ásatás után)	266
Iszlám Ákhún	289
Khotan egyik bazárjában	297

IDEGEN SZAVAK MAGYARÁZATA.

Megjegyzés. A török szavak egyes részeit úgy itt, mint a Névmutatóban, kötőjellel választjuk el, hogy etimológiájuk tisztábban felismerhető legyen. A zárójelbe tett betűk jelzik a szavak eredetét. És pedig: (a) = arab; (i) = indiai; (k) = kínai; (p) perzsa; (sz) = szanszkrit; (t) = török.

Ak (t) = fehér

—*langar* (t) = fehér fogadó

—*robát* (t) = fehér állomás⁷

—*szakál* (t) = fehér szakál (főnök)

—*szipil* (t) = fehér falak

—*szu* (t) = fehér víz (a hóolvadás idején való áradás) 262.

—*tiken* (t), cserje-féle

—*ui* (t) = fehér kunyhó 43, 45.

Ambán (k), megyefőnök címe, Kelet-Turkesztánban XXI.

Arik (t) = öntöző-csatorna (árok ?)

Aul (t) = tanya (ól ?), falu

Badzsín (t) = Peking 83.

Báj = tőkepenész

Bázár (p) = bazár

Bél (t) = hágó; hegygerincz

Bés (t) = öt

—*arik* = öt öntözőcsatorna

Bosztan (p) = lugas, liget

Bulak (t) = forrás

Burán (t) = homokfergeteg

Bút-khána = bálványistenek temploma 184.

Csárász, orvosszer 236. 237.

Csáruk (t) = saru

Csinar-fa (t) = *Platanus orientalis* 3, 5, 9, 29.

Csogas = kabát 37, 110.

Dacsín (k), turkesztáni rézpénz, értéke egy fillér 112.

Dák (i) = postaszállító futár 14, 30, 47.

Dáloi (k), kínai címzés, rang

Dandán-uilik (t) = «elefántcsontos házak.»

Dárin (vagy *tázsén*) (k), rang

Darjá = folyó

Daróga (p) = küldönc, megbízott, vezető (lásd a Névmutatóban: Ibrahim Ákhún; Iszlám Bég)

Dast (p) = pusztaság, köves puszta

Daván (t) = hágó; nagy homokbucka

Dihkán (p) = földműves 77.

Divásze(sz) = a . . . napon

Doab-ok (i) = két folyam köze. (Pandszában nagyjából bőven termő földekké váltak az egykor kopár, terméketlen területek öntözés által) 218.

Döbe, debe (t) = fal

Dzsigda (t) = gyümölcsfa 265.

Dzsigit (t) = küldönc

Dzsilga (t) = völgy 69.

Dzsinn-ek (a), az arabok hite szerint a sivatagokban és magános helyeken tartózkodó állatok vagy emberalakjában megjelenő démonok, amelyek az emberekkel

viszonyba lépnek s cselekedeteikre jó vagy rossz befolyást gyakorolnak 176, 237.

Fen (k), pénzem 112.

Gumbaz (p) = kupola.

Hakim (a) = orvos, kuruzsló-féle 6, 51, 163, 290.

Hazrat-bégim = «az én szent bégem»

Hu-kuo (k) = «országvédő».

Isszik-bulak (t) = meleg forrás.

Jak-samba (p) = vasárnap

Jambusz (k), pénzem; ezüstpénz 113.

Jamen (k) kihnai hivatali épület

Jangi (t) = új

— *sahr* (t) = új-város

Jár (t) = mély-út, lösszbevágás, szakadék 167, 168.

Jolcsi Bég (t) = «utazó úr» (szerző fox-terrier kutya) 31.

Jü (k) = jadeit

Jürt, *jurt*, *jurta* (t) = kirgiz nemez-sátor 53, 59, 60.

Jüz-bási (t) = «a százak feje»; főnök.

Kaptar-khána = galambház 98.

— *mazár* = galambok szentélye

Kara (t) = fekete

Kara-dong (t) = fekete halmok

— *döbe* (t) = fekete fal

— *kir* (t) = fekete hegygerinc 61.

— *kul* (t) = fekete ló

— *öcske-öltürgan* (t) = «ahol a fekete kecske ült».

— *szu* (t) feketevíz (a tavaszi áradás elnevezése) 262.

Karaul = őrállomás 34, 54.

— *csi* = katona; postaszállító futár 37, 74.

Karéva = plató 45

Kazán (t) = üst 59.

Ketman (t) = csákány 176.

Kham, vászoning-féle 257.

Kighik (t) = száraz trágya

Kighillik (t) = trágyadomb

Kirakas (p) = lóhajcsár 69.

Kirgha = nemez-kunyó 53, 69.

Kirgiz = szőnyeg, takaró

Kizil (t) = vörös

— *-dzsilga* (t) = vörös völgy 76.

Kök (kok) (t) = kék (zöld)

Kóne (t) = régi, ó

— *sahr* (t) = régi város; romhely 121.

Krisna (sz) = fekete 11.

Kul (kol) (t) = ló

Kum = (t) homok

Kumus (t), fű-féle bozót 119, 179.

Kurgán (t) = torony.

Langar (t) = útszéli csárda

Li (k), kihnai útmérték

Madrasah (t) = iskola 219.

Maha-rádzsa (sz) = «nagy király»; a fejedelmek címe Indiában

Marg, a hegyhát neve Kasmírban

Markobán = lóhajcsár 9, 11.

Másze (sz) = a... hónapban

Mazár (a) = szentély, szent-sír

Miráb (p) = öntözési felügyelő

Miszkal (k), kihnai ezüstpénz (értéke mintegy 40 fillér) 112.

Mudzsávír (a) = a szentélyek őre

Mulki-száhib = követ 87.

Munsi, főnök 34, 50.

Musz-lág-ata (t) = «a jeges hegyek atyja».

Namadi, (a *namdá* régi neve) = nyereg-takaró 245.

Pandit = tudományosan művelt kelet-indiai bennszülött 7.

Pótáj (k), útmérték = 10 li = 119.

Póthi, indiai kéziratos könyv 189, 191, 199, 255.

Púl, pénzem (értéke félfillér).

Rádzsa (sz) = király, fejedelem

Rafik-ok = meredélyek szélén fa-
ágakból összetákoltt erkélyek,
vagy létraszerű kapaszkodók 31,
34, 36, 73.

Ravak = magas ház

Riska, gabona-féle 36.

Sahr (p) = város

Sejkh = felügyelő pap

Sirin-maidán = «tejes síkság»

Száhib (a), az európaiak neve In-
diában

Szaj (t) = köves pusztaság

Szambatszare (sz) = az ... évben

Szarik (t) = sárga

Szér (k), pénznem 112.

Szeráj (p) = útszéli fogadó, mene-
dékház

Szom, pénznem (rúbel) 113.

Sztúpa, emléktorony

Szu (t) = víz

Szu-bási (t) = «a vizek feje».

Tág (t) = hegy

Táglik (t) = hegylakó

Tah-szildár = egy-egy adókerület
(*tah-szil*) adószedője 19.

Takhta (p) = írótabla 200.

Tá-lao-je (k) = «nagy öreg írás-
tudó»; kínai címzés, rang XXI, 5.

Tamariá (T. Linné), cserjeféle 179,
216.

Tanga, pénznem (értéke Kasgárban
mintegy 24 fillér, Khotanban
körülbelül kétannyi) 82, 83, 112.

Tang-szeng (k) = a Tang-dinasztia
szerzetese

Tao-táj (k) = pénzügyigazgató

Tárim (t) = telep

Tás (t) = kő; útmérték 79.

— *-kurgán* (t) = kőtorony

Tali, romhelyek általános neve

— *-lik* (a) = romok

Tá-zsen (k), = «nagy férfiú»; kínai
címzés, rang XXI.

Tél (k), pénznem 112.

Terek (t) = kultivált nyárfa (*Populus*
alba) 220, 265.

Tereszken (t) = törpefenyő (*juni-*
per) 59.

Tim (t), régi falmaradványok álta-
lános neve 96.

Tograk (t) = vad-nyárfa 179, 265.

Tokuz (t) = kilenc

— *-daván* (t) = kilenc hágó 75.

— *-kol* (t) = kilenc tő

Trumba, gabona-féle 11.

Ui (t) = kunyhó, sátor, ház

Ulug = magas; szent (ember)

— *-nisán* = magas zászló

— *-rabát* = magas állomás 54

— *-ziárat* = a szent sírhelye

Uszlád (p) = mesterember 87.

Uzun = távoli

— *-tati* = távoli romhely.

Vezír (t) = vezér; (a hunzai mir
főtanácsadója és végrehajtó
tisztje).

Ziárat (a) = mecset, szentély, sir-
hely (mazár)

Zuba = (báránybőr) suba 127.

NÉVMUTATÓ.

Megjegyzés. A nem latin betűvel író népek nyelvén előforduló neveket fonetikusán írjuk. A pontos kiejtés jelölésére szolgáló megkülönböztető jegyek alkalmazása azonban nem volna helyén egy ily népszerű műben, mint a miénk.

A.

- Abdulla Khán 210, 211, 221.
 Áb-i-pandzsza-folyó 42.
 Accsik 100, 101.
 Adzsab Khán, «rádza» 35, 66, 68, 71.
 Adzsantá sziklabarlangjai, falfestményei XVI, 189.
 afgánisztáni terület érintése a Pá-míron. 42.
 afridik 12.
 Agra 309
 Ahmed Merghen, tavakkéli vadász 162, 176, 183, 208.
 Ákhún Bég, Khotanból 128, 133.
 Ak-langar 126.
 Ak-robát
 Ak-szipil 277, 278.
 Ak-szu város 160.
 Ak-szu folyó Kasgár mellett 80.
 Ak-szu völgy a Pámíron 48, 54.
 Ak-láz romjai 268.
 Ak-tiken, a Karadong romok neve 222, 262.
 Ak-liken-bél (hágó) 76.
 Álai hegység 65, 305, 306.
 Alföld, visszaemlékezések 46.
 Aliábád 26, 28.
 allúvium-réteg 171, 172.
 Almati 82.
 Altit 30.
 Amalaka-diszítványok 192.
 Amb 18.
 ambán, járkandi (l. Liu dárin)
 — karghaliki, (l. Csang dárin)
 — khotani (l. Pan dárin)
 — kerijai (l. Huang dáloi)
 — szarikoli 51.
 ambánságok, felosztás 201.
 Amu-darjá 32, 37, 39, 41, 42, 48, 306.
 «Ancient Khotan», Stein Aurél könyve IX, 189, 244.
 Andidsán 82, 308.
 andidsániak Khotanban 299.
 Andrews, Fredrick H. XIX. 189, 309.
 angol gyermek 18.
 antik ,takarmány‘ 197.
 arab nyelv terjedése 26.
 aranymosás Jókánban 168—170.
 Arhat, buddhista szent 85, 245, 282.
 Áris szentély 268.
 Arka-kuduk-tim, sztúpa 275.
 arktikus kályha 61, 180.
 Arszlán Bogra szultán 103.
 Asztór 16, 18.
 — -völgy 18.
 Atábád 30.
 Át-bási 175, 176.
 Attok alatti hegyszorosok 16.
 Aylmer, műszaki ezredes 23.

B.

Badaksán 42, 48.
 Badruddín Khán 128—130, 133, 275,
 291, 294, 301.
 badzsauri-k 299.
 Badzsín, Peking török neve 83.
 Baikhán romhely (?) 101.
 bakri-íd ünnep 274.
 Baktria, ma Balkh 42, 243.
 Baku 309.
 balti hercegnő 29.
 — munkások 29.
 Baltisztán 16.
 Baltit 29.
 baludzsisztán-iak Khotanban 299.
 Bandipúr 8, 9.
 Baramúla 3.
 Basszik-kul (tó) 57, 72.
 Batur-jégár 33
 Békhtauruk 101.
 Bengál helyi kormányja XI.
 Berlin 309.
 Bés-arik 118.
 Bés-karím 93.
 Bés-tograk 214.
 Biáfo-jégár 24.
 Bizil 133, 134.
 Bizin vásárja 299.
 Bódhiszattva 203.
 Borazán 151.
 Bosztán-langar 210.
 Bóva-kambar-i ziórat 173.
 Bower ezredes
 bráhmín, hajdankori indiai írás 161,
 187, 191, 192, 200, 246, 248, 254.
 Braldo-völgy 24.
 Bretherton kapitány 4, 8.
 Bridges-Lee-féle foto-teodolit 41.
 Brindsak-hágó 149.
 British Museum XXIII, 186, 192, 255,
 304, 310.
 Bú (Bibi) Mairjam khánun 94.
 Buja-völgy 135.
 Bulak 210.
 Bulun-kul 56, 71, 72.
 Bundzi 18.
 Burden kapitány 19.

Burhánuddín Pádsáhim szentély 262.
 buriseszki-nyelv 26.
 Burzil-hágó 12—14.
 — -völgy 12, 13.
 Bushell S. W. dr. XXIII, 247.
 Buszat-völgy 142.

C.

Chavannes E. tanár XXIII, 202, 247.
 Cin-dinasztia (nyugati) 247.
 Csalma-kazán helye 165.
 Csalt 23.
 Csang dárin, karghaliki ambán 115—
 118.
 Csaparszun-folyó 36.
 Csarvák 114.
 Csas-völgy 100, 151.
 Cscrecen 251.
 Csilász 18.
 Csillum-Csauki 14, 15.
 Csin és Mácsin királya 97.
 Csiní-bág Kasgárban 81, 86, 88, 91,
 93, 302.
 Csira folyó 205, 275.
 — oázis 201, 275.
 Csitrál-i hadjárat 28.
 Csogalma 210.
 Csólak-langar 119.
 Curzon of Kedleston lord, India al-
 királya XI, 41, 42.

D.

Dafdár 45.
 Dandán-Uilik romhely 161, 162, 164,
 181—207.
 Dangalsi 99.
 dard nép és nyelv 10—12, 21, 35.
 Darél 8.
 Daskin 16.
 Deasy kapitány 83, 143, 164, 194, 195,
 291, 294.
 defláció 123, 124, 227, 229, 257, 275.
 Dél-Bihár (Magalha) 2.
 Delhi 309.
 Deoszái-plató 13.
 dógrá-k 24.

Domoko 205, 206, 269, 270, 273.
 Douglas tanár XXIII, 202.
 Döbe-bosztán 219.
 Dudarhóm 5.
 Dujan 16, 17.
 Dulreuil de Rhins IX, 159, 160, 224,
 278, 290.
 Dzsamada 133, 164.
 Dzsanguruk szurdok 73.
 Dzsaszvant Szing 5, 36, 194, 195, 304.
 Dzsélam folyó 315.
 Dzsitroghavarsman 245.
 Dzsumbe-kum 285.

E.

Előzetes jelentés Stein utazásáról
 (Preliminary Report) IX, 309.
 Endere XIX, XX, 251, 254–259.
 érmek, I. Han-dinasztia és Szung-
 dinasztia.
 Erosz alakja pecsét-lenyomatokon
 XVII, 242.
 Eszki 98.
 évkönyvek. Kínai — 84, 165.

F.

Farghána 44, 307.
 Filchner, Wilhelm 43–45.
 Firdúsi Sahnáméja 128.
 Forsyth, Sir Douglas 99.
 foto-teodolit munkálatok 41, 42, 65,
 98, 139, 157.

G.

Gadgang 214.
 Gadhoi 15.
 galambok szentélye 98, 301.
 Gandhára, a Pesávar-völgy hajdani
 neve XVI, 220, 232, 248, 279.
 Gardner, Percy tanár XXIII.
 Gez-darra 73.
 — -dzsilga 74.
 — -folyó 78.
 — -hegysorozat 70, 148.
 — -karaul 74.

ghalcsa-nyelvjárás 200.
 Ghází seikh 262, 263.
 Gilgit 19–22, 71.
 — -i nyelv 26.
 — -hunzai út 4, 8, 44.
 Góbi sivatag VI, 179.
 Godwin-Austen-hegy 52.
 Gorai menedék-ház 10.
 Gore, St. George, ezredes XII, 5, 304.
 Gószringa-hegy, buddhista hely 159.
 Govind Kaul pandit 84.
 Gök-tepe 309.
 graffito XX, 256.
 Grenard utazó 159, 160, 290.
 Ghudzsakbai (Udzsadbhai) 44, 45.
 gudzsar pásttorok Kasmírban 13.
 Guhjál (Vakhán) 32.
 Guhjál. Kis— 32.
 Gulakhma 205, 206, 267, 293.
 Gulcsa 306.
 Gulmit 32.
 Gúma oázis 119–122.
 gupta betűk 191, 192.
 Guréz 11, 12.
 gyermek. A brit— 18.

H.

Hadzsib-langar 119.
 Hai Báj 66.
 hajsza a fototeodolit számára 21, 61.
 Halálbág 298.
 Han-dinasztia korabeli érmek XVI,
 208, 232, 246, 247, 265, 278, 280, 282.
 Hanguja közelében levő romok 275.
 Haramukh hegy 5, 9.
 Hárún Bogra khán 97.
 Hásza, Módzsi közelében 124.
 Hásza-Tam 96.
 Hasszan Ákhún tevehajtó 217, 235,
 237.
 «hat város», I. Liu-csang 201.
 Hazrat-Apak szentélye 93.
 Hazrat-bégim 104, 105.
 Hedin Sven dr. V, VI, XI, 57, 62,
 63, 66, 72, 99, 124, 162, 179, 206,
 261, 263, 286.
 Hendricks atya 88.

Herodotosz a dardokról és az afrikáról 11, 12.
 hidak távíró-sodronyból 23.
 hindosztáni nyelv elterjedése 26.
 hindu bankárok Kelet-Turkesztánban 99.
 Hindu-kus 11.
 Hoernle, A. F. Rudolf dr. XXI, XXIII.
 117—120, 192, 199, 200, 292, 293.
 Ho-lo-lo-kia regéje 205, 271.
 Horatius 153, 235.
 Huang dáloi, keríjai ambán XXI,
 211—213, 261, 274. [303.
 Huang-Kuang-ta, kasgári tao-táj 85.
 Hu-kuo, egykori kolostor 202.
 Humájun, a hunzai mir vezírje 27.
 Hunza 24—29.
 — folyó 22, 23.
 — völgy 19, 22, 23, 29, 32.
 hunzai nyelv 26.

I.

Ibrahím, Nijából 217, 222, 223.
 Ibrahím Ákhún, keríja daróga 209,
 260, 274, 277.
 Ibrahím Molla, kincskereső 217, 293.
 id ünnepe 274.
 Ilesí, Khotan város 201.
 Imám Dzsáfar Szádik szent-hely 210,
 213, 217, 219, 251—253.
 India kormánya IX.
 indo-szittya királyok 224.
 Indusz 11, 15, 16—19, 32, 39.
 Irán 32.
 Irkestam 305.
 Isszik-bulak 143, 150, 155.
 Iszkuram-csúcsok 150.
 Iszlám Ákhún kincskereső 120, 121,
 132, 288—295.
 Iszlám Bég, khotani daróga 156, 157,
 208, 274, 275, 299, 301.

J.

jadeit (jü) 133, 134, 164—166.
 Jagan-daván 151.
 jak-ok 37—40, 53, 66, 67.

Homokba temetett városok.

Jaka-langar 274.
 Jak-samba bazár 99.
 jaksák, isteni kapu-örök 189, 282.
 Jamala (Kepek)-hágó 77.
 Jamán-jár (vagy Gez-folyó 78, 99, 100.
 Jam-bulak -jégár 62—65.
 — -völgy 62—64.
 Jangi-arik 175.
 — -darjá 127.
 — -Hisszár 76.
 — -langar 134.
 — -sahr Járkand mellett 108, 211.
 — -sahr Kasgár mellett 86, 89, 90, 99.
 Jár-bág-kapu 93.
 Járkand 107—113, 302.
 — -folyó 32, 39, 41, 49, 107, 113.
 Jár-tungaz-folyó 252.
 — tungaz -tárím 252.
 Jeszjulghun 215.
 Jetimlukum szentély és temető 115.
 Johnson 130.
 Jolcsi Bég^t, szerző fox-terrier kutyája 31, 180, 202, 276, 304.
 Jonduna 99.
 Jótkan 130, 167—173, 298.
 — -jár 167—172.
 Juan-Csang khínai zarándok XIII.
 XXII, 2, 49, 85, 110, 117, 119, 129,
 159, 162, 172, 173, 199, 205, 213,
 216, 246, 267, 271, 301.
 Julien 117, 213.
 Jumbe-kum 285.
 Jurung-kás folyó 130, 133, 138—147,
 149—152, 155, 164, 175, 194.
 — -kerület és város 201, 275—277.
 Juszufzái-lapály 16.
 Jü-t'ien, khotani királyság 166.

K.

kabúli-ak 299.
 Kai-Juan kor Khínában 181.
 Kaksal-i tati 123.
 Kalese, Jótkan környékén 181.
 Kalik-hágó, I. Kilik
 Kalkutta 1, 2.
 Kandzsút, Hunza és Nagir együttes
 neve 24.

- kandzsútiak betörései 24, 27, 28, 35.
 Kaptar-khána 98.
 — -mazár 126, 199.
 Kara-döbe 300.
 — -dong 222, 261, 264—266.
 — -gaz szurdok 148.
 Kara-kás bég, szarikoli főnök 43.
 Kara-kás folyó 127, 147, 149, 151, 152, 155, 158, 298.
 — fölötti hegyek 298.
 — kerület 201.
 — város 201, 298.
 — 2. számú csúcsa 156.
 Kara-kír, folyó 268.
 — hegy 61.
 — -langar 275.
 — -szltúpa 125.
 Kara-kórum hágók 122.
 Kara-kul. Kis — tó 55—58, 71, 72.
 — -mazár 121.
 Karangu-tág 139—142, 145, 147, 148, 150.
 Kara-öcske-öltürgan 253.
 Kara-sahr, a „négy helyőrség” egyike
 Kara-szu patak 121.
 — Szarikolban 54.
 Kara-tág-agzi, vagy Kara-tagíz 121.
 Kara-tás-hágó 70, 71.
 karaulcsik 37.
 Karghalik 114—118.
 Karim bég 51.
 Karm Sáh bég 55, 57—62, 72.
 karos-szék, ókori 231, 232.
 Kás-folyó 139, 142, 148.
 Kasgár X. 42, 70, 80—93, 99, 160, 302—305.
 — -i tao-táj, l. Huang-Kuang-Ta.
 Kasmír X, 1, 2, 3, 9.
 Kászim Ákhún, tavakkéli vadász 162, 176, 178, 179, 209.
 Kaufmann-csúcs 68.
 Kaurük-bél 75.
 Kaurük-kurgán 75.
 Kaurük-kuz 158, 298.
 Kepek-hágó 77.
 Kerija 164, 194, 201, 209, 211, 260, 274.
 — -darjá 162, 178, 183, 206—209, 228, 260, 261, 265, 267, 268.
 Khaibar 33, 34.
 Khán-arik 98—100.
 — -ui 92, 98.
 kharósthí írás XX, 160, 217, 222, 232, 238—243.
 Khotana 128—133, 160—165, 173—175, 286—296, 299.
 Khotana, Khotan egykori neve 245.
 Khudábád 34, 35.
 Khundzseráb-patak 36.
 Khuruz 101.
 Kbus-bél hegygerinc 40.
 — -kislak völgy 76.
 Kie-pan-to, Szarikol egykori neve 49.
 Kighillik 279.
 kilenc hágó, l. Tokuz daván
 Kilik-hágó 32, 38—40.
 Kincsandzsanga 52.
 kirgiz asszony 59.
 — pásztorok 43.
 Kisangangá folyó 9, 10.
 Kisz-szél patak 134.
 Kizil-dzsilga 76, 105.
 — -kum
 — -oázis 105.
 — -szu folyó 80, 305, 306.
 Kocskar-Öghil 262.
 Kohmári hegy, az egykori Gószringa 159.
 Kok-robát 106, 107.
 Kok-szél csúcs 70.
 — jégár 70, 74.
 — a Gez hegyszorosban 74.
 Kök-török 40, 41.
 Kok-tumsuk tető 71.
 Kóne-sahr 121.
 Kongur-hegylánc 70.
 — -debe jégár 70.
 Kos-langar 118.
 kozák-őrség 88.
 Kraków 309.
 Krasznovodszk 309.
 Kucsá 117, 265.
 Kuen-lun 130, 214, 259.
 — 1. számú csúcsa 156.
 — 5. számú csúcsa 135, 137, 138, 143, 149.
 Kul-döbe 136.

Kul-langar 125.
 Kulma-hágó 54.
 kultúr-réteg 171.
 Kum-daván
 Kum-robát-Pádsáhim 126.
 Kunat-agzi 154.
 — -hágó 154.
 Kupido alakja pecséten 133.
 Kusana-királyok 224, 245, 246.
 kút-ásás a sivatagban 178, 179.

L.

Lacsín-Ata búcsujárhely 269, 273,
 Ladák X, 108.
 Lahore 1, 3, 40, 309.
 Lala Gauri Mall 112.
 Lánggru 158.
 Lieh-szieh (Li-szieh, Li-ca) 201.
 Littledale és —né asszony 83.
 Liu-csang (a hat város) 201.
 Liu dárin 107, 110—112.
 Liu-Kin-Tang 89.
 Liu-Lai-Csín 91.
 Lóczy Lajos V—VIII, XXI, 179, 247.
 London 309.
 Lop-nor-hoz vezető út 214, 216.
 lössz-padok 229, 275.

M.

Macartney, G. XXII, 6, 42, 47, 69, 80,
 81, 84, 85, 87—93, 99, 108, 120,
 290, 302, 303.
 Madhumati folyó 9.
 Magalha (Dél-Bihár) 2.
 mahájána szöveg 192, 254.
 Maheb Khodzsa szent 159.
 Mairjam, Bú — sírhelye 94.
 Malakalagan 269.
 Manglik bázár 113.
 Manners Smith, I. Smith
 Marco Polo 119, 205, 267, 272.
 Margilán 308.
 Marínusz, Tiruszi — 48.
 marmota, himalájai — 54.
 Mátargóm 9.
 Mauri tím 97.

Merv 309.
 Miles, P. J. kapitány 27.
 Minaur 19.
 Mini-marg 13.
 Mintaka-hágó 37, 38, 43.
 Mirzá Álim 6, 14, 83.
 Mirzá Haidar 265.
 Miszgar 34, 36, 37.
 Mitáz 151, 153, 154.
 Mitchell 12.
 Módzsi 121, 124.
 Mohammad Dzsú lóhajcsár 83.
 Mohammad Juszu 38, 43.
 Mohammad Názim, Hunza mir-je 28.
 Mohammad Rafi, Hunzából 29.
 Mohammad Sáh, vadász 263.
 Mohammad Szidig 291.
 Mohammad Tári 291.
 Mohammadábád 30.
 Mohand-marg 1, 4, 5.
 Mókujla 122.
 Molla Sáh 263.
 Mudacse-tág csúcs 149.
 Murkusi 38.
 Musz-tág hegylanc
 Musz-tág, a Kuen-lun 5. számú csúcsa
 135, 137, 138, 143, 149.
 Musz-tág-Ata 47, 52, 53, 55, 57—59, 62.

N.

nágák, a források istenei 186.
 Nagir 24, 25, 26.
 Naiza-tás hágó 48.
 Nanga-Parbat 15, 18, 52.
 Nár-hág 297.
 nefrit-kérdés 134.
 német tiszt a Pámíron I. Filchner
 Niáz 178, 192, 198.
 Niaz Ákhún, kínai tolmács 83, 142,
 212, 213, 215, 234—236, 300.
 Niáz Hákim bég, khotani kormányzó
 108, 168, 286.
 Ni-dzsang, Nija egykori neve 212, 217.
 Nija 215—217, 260.
 — -folyó 218, 227.
 — mögötti romhely XVI, XX, 212,
 220—250.

Nilt 24, 25.
 Nissza-völgy 147, 148, 150, 152, 155.
 Nómal 22.
 Núrulla 220, 234.
 Nurunam 101.

O. Ö.

Öcs-töbe 306.
 Omsa-völgy 142, 145.
 Opa-csatorna 107.
 Ópal 76, 78.
 Oprang-patak 27.
 Ordam-Pádsáh szentélye 99, 101.
 Os 305, 307.
 Oszmán bég 72.
 Ovráz-langar 215.
 Oxusz, l. Amu-darjá

P.

Painap-bázár 114.
 Pajik-hágó 43.
 Pallasz Athéne alakja pecsét-lenyomatokon XVII, 242.
 Pámír-ok 37, 39, 44, 48, 55, 65, 68.
 Pámírszkij-poszt 306.
 Pan dárin XXI, 129, 162, 176, 274, 286, 287, 289, 296, 300.
 Pandzsáb XI, 218.
 Pari 19.
 Pászu 33.
 pathán-ok 12.
 patkányokról szóló rege 301.
 Pein, (Marco Polo —je) 205, 267, 272.
 Peking, Badzsín néven 83.
 perzsa nyelv elterjedése 26, 35.
 Pesávar-völgy, a régi Gandhára (l. Gandhára)
 Petrovszk 309.
 Petrovszkij orosz főkonzul 28, 303.
 Piálma 125, 126.
 Pi-mo 205, 267, 271, 272.
 Pir-Pancál hegylánc 3.
 Písa-völgy 136, 194.
 Píszlang 45.
 Podvolociszka 309.
 Polo, Marco 119, 205, 267, 272.

póló-játék a dardoknál 29.
 Polu 130, 164, 214.
 Pom-tág háó 148, 149.
 Ponak 270, 273,
 Popuna 158.
 posta érkezése 69, 71, 161, 207, 216, 251.
 postahivatal Srínagarban 6.
 Poszgam bázár 114.
 prakrit iratok 225, 244.
 Preliminary Report IX, 309.
 Ptolemaiosz 48.
 Pudzsia 156.
 Punjál 36.
 Pusvari 13.

R.

Rakipósi hegy 16, 23, 26, 27, 52.
 Rám Szing al-geometer XII, 5, 14, 36, 41, 50, 53, 62, 66—69, 71, 72, 99, 101, 135, 139, 144, 149, 154, 155, 164, 178, 194, 195, 267, 297, 303, 304.
 Ramazán böjt 216.
 Rapson, E. J. XXIII.
 Raquette, G. svéd hittérítő 88.
 Rasid Bég
 Ravak romiai Dandán-Uilik mellett 207.
 Ravak sztúpa XVI, 279—284.
 'régí könyvek' XXI, 163, 288—294, stb.
 Rosztov 309.

S.

Sagildik-daván 77.
 Sákír Pádsáh imám 126.
 Sákjamuni XIII.
 Ser Mohammad 40, 46, 50, 51.
 sgraffito XX, 259.
 Signán 48.
 Sikárpúr 99.
 Simsál-völgy 34.
 sína-nyelv 26, 35.
 Sirín-maidán 38.
 Sita (Tás-kurgán) folyó 49.

Sitala-darjá 260.
 — -Pádsáhim szentélye 260.
 Sívul-patak mocsarai 268.
 Smith Manners kapitány 16, 17, 20, 36.
 Srínagar 3—6.
 Stein Aurél dr. V—XII, XXII—XXIV.
 stb.
 Sus (Kum) -daván 52.

Sz.

Szadak Ákhún 6, 51, 62, 79, 80, 105,
 236, 237, 305, 307.
 Szaduk-langar 105.
 Szafszgrosz 53.
 Szajjid Burhánuddín Pádsáhim 210.
 Szalisztamba-szutra 255.
 Szamarkand 308, 309.
 Sza-mo-dzsoh sztúpa 172.
 Szampula 275.
 száműzöttek Karangu-tágban 141.
 szanszkrit kéziratok XIX, 190, 192,
 244, 254, 255.
 Szarala 53.
 Szárguluk csúcs 76.
 Szarík-dzsilga 44.
 Szaríkol 47, 48.
 — -i hegylánc 55.
 — -i nyelv 51.
 Szárvai-bél 76.
 Szatip Aldi 63, 74.
 Szatók Bogra khán 94.
 Szeriké 48.
 Szi-ju-ki, Juan-Csang iratai 85, 110,
 117.
 szíkh-ek
 Szikkim 2.
 Szilig-langar 119.
 Szind-völgy 5.
 Szípa 127.
 Szirik-tograc 165.
 Szkardo 8.
 Szkobelew tábornok 307.
 Szodoma- és Gomorra-legendák 205.
 Szoghak-Öghil 145.
 Szomíja vagy Sza-mo-dzsoh 173.
 Szop Niáz Bába 96
 Szu-bási 55, 56, 62.

Szumair-jégár 29.
 Szung dinasztia korabeli érmek 272.
 Szurghak aranybányái 215.

T.

tabloid szerek 6, 51, 163.
 Tagarma lapály 52, 53.
 — -szu 52.
 Tagdumbás Pámír 23, 40, 45.
 — -folyó és völgy 45, 48, 52.
 Takhtuven 127.
 Taklamakán VI, XXI, 118.
 ,Taklamakán városa' 162.
 Taksaszíla, a görögök Taxílája 246.
 talaj-emelkedés 88, 89. 172.
 Talantik-hágó 76.
 Táldik-hágó 306.
 Ta-li időszak Khínában 201.
 Tam-öghil-i kultúr-réteg 277.
 Tang dinasztia XVI, 256.
 Tang-széng, («a Tang-dinasztia szer-
 zetese») Juan-Csang elnevezése
 tar-bugaz-i híd 93, 301.
 Tárím-folyó 265, 306.
 — Kislak 134, 135.
 — -medence VI.
 Tartari 2. számú csúcsa 156.
 Tás-balik, l. Tás-malik
 Tás-bulak, l. Tás-malik
 Tás-kurgán város és erőd 34, 46,
 48—51.
 — folyó 46, 52.
 Táslik-Bojan hágó 134.
 Tás-malik folyó és oázis 76, 77.
 Tas-szót 26.
 Tati-lik (Ak-táz) romok 269.
 Taun-murun hágó 306.
 Tavakkél 162, 175, 178.
 Taxíla-ból való bevándorlás 246.
 Telvicsuk-folyó 80.
 temetők alacsony fekvése 172.
 Terek-Agzi 143.
 — -hágó 306.
 Tian-san 82.
 Tibet XX.
 Tigharman-szu 43.
 Tikelik-tág csúcs 138.

Ti-kia-po-fo-na kolostor 173.
 Tila Báj lóhajtó 144.
 Tímúr 309.
 Tiznaf 52.
 Tiznaf-folyó 114.
 Togucsak 107.
 Tögujai 124.
 Tokhta Ákhún háza 128, 173.
 Tokuz-ak 79.
 — -daván (hágók) 75.
 — -kol 259.
 Tonguz-bászte 263.
 Topálu-bél hágó 76.
 Tópa-tim 123.
 Tóp-khána 37.
 török nyelv 35, 38.
 Trágbal-hágó 9, 13.
 Transz-Álai hegylánc 68, 306.
 Transz-Kaszi vasút 308.
 Trotter ezredes 130.
 Tügülaz 114.
 Tulkuks-kol 220.
 Tümen-darja 81, 88.
 Turdi Khója 161, 162, 180, 183, 184,
 196, 261, 269, 300.
 — lova 196—198.
 Turfán 160, 256.

U.

Udzsat 159, 160.
 Uftu-langar 102.
 Ui-tograk 214.
 Ulug-daván 135.
 — -nisán 105.

Ulug-robát hágó 54, 55.
 — -ziárat 273.
 Ulugat-hágó 154, 157, 298.
 — -lánc 159.
 Urumcsi 287.
 Uttarakuru 5.
 Uzun-tati 255, 272, 273.

V.

Vadzsraacsédiká szöveg 193.
 Vakhán 32, 42, 65.
 Vakhdzsír-hágó 41.
 vakhi-nyelv 32, 35.
 — pásztorok 37, 38.
 — -völgy 41.
 Vang dáloi 164.
 vezír, a hunza-i mir —je 27.
 ,világ teteje' 45, 68.
 víztartók 2, 84.
 Volur-tó 3, 8, 9.
 Vu-csu kínai császár 283.
 vurski-nyelv 26.
 Vu-ti kínai császár 247.

Y.

Yule, Sir Henry — 49, 272.

Z.

Zajcev ezredes 307.
 Zanguja 124.
 Zarafsán- (Járkand-) folyó 113.
 Záva 127, 299, 300.

Jegyzet.

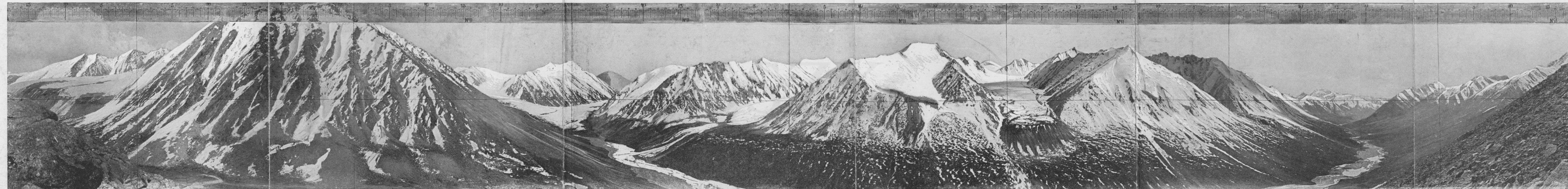
A hőmérsékletre vonatkozó adatok Celsius-fokokban fejeztettek ki.

OSZK

Osztályvezetői Könyvtár

OSZK

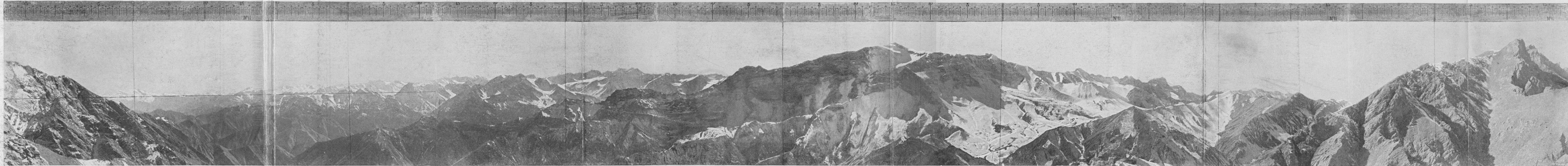
Országos Széchényi Könyvtár

(Fototeodolit-felvétel).

KÖRKÉP A VAKHDZSIR-HÁGÓ MELLETTI ÁLLOMÁSRÓL.

A látókör — nyugat, dél és kelet felé — magában foglalja az Oxus folyó ágának, az, Ab-i-pandzsának forrás völgyét, azokkal a jégárakkal, amelyekből az Oxus vize ered (?), továbbá az Oxus és a Hunza folyó vízválasztóját, és a Vakhdzsir-hágót, amelyen át a Tagdumbás-Pámírra utunk, a Járkand folyó vidékére.

(Fototeodolit-felvétel).

KÖRKÉP A BRINDZSAK-HÁGÓ FELETTI ÁLLOMÁSRÓL.

A látókör a Kuen-lün hegláncnak a Muszlág (K 5.) és a Csas-völgy közé eső részét foglalja magában délkelet, dél és nyugat felé.

BELSŐ-ÁZSIA TÉRKÉPE.

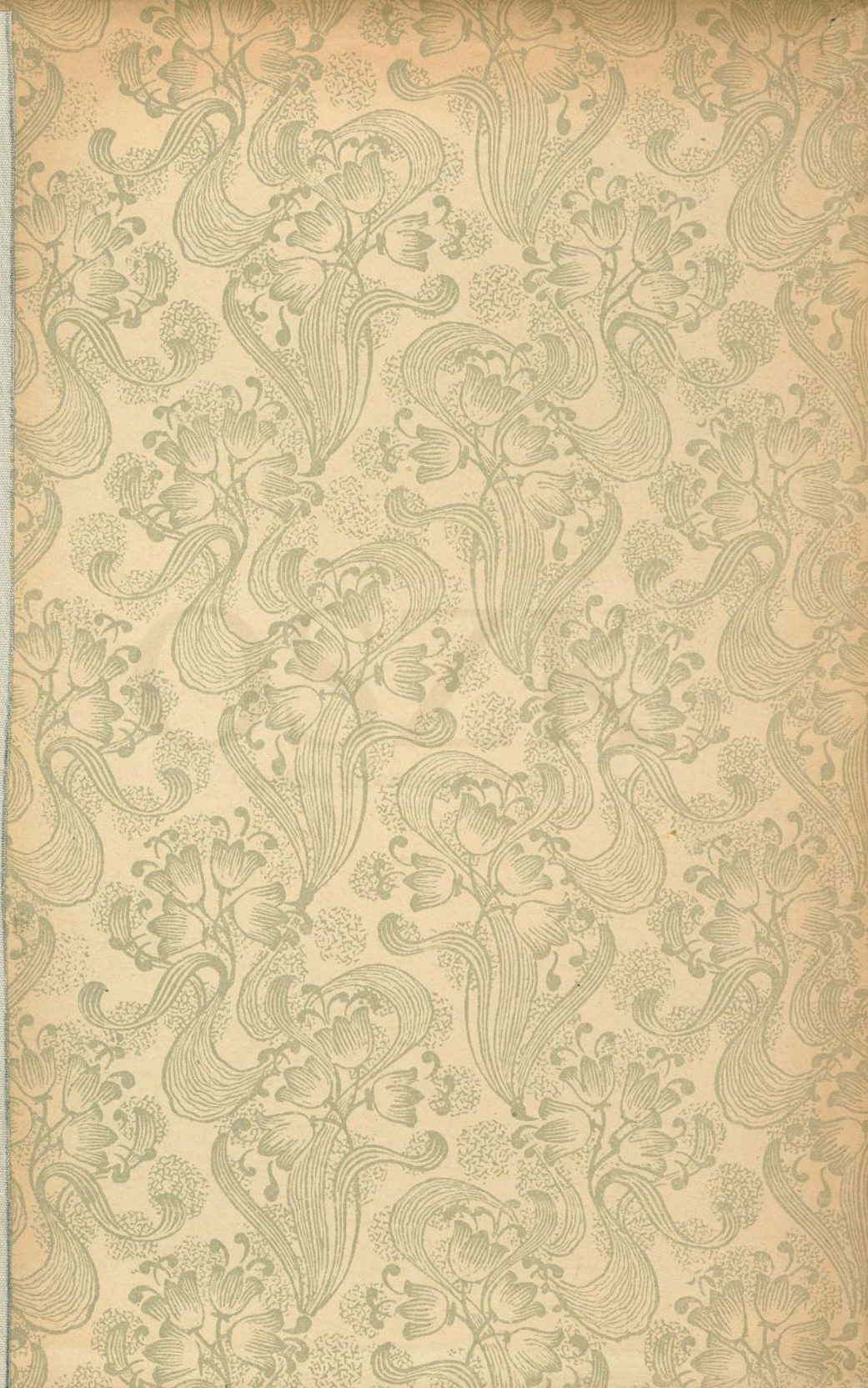
Rajzolta: Reithofer Károly.

Mérték: 1:4 000 000.

SZÍN- ÉS JELZÉSMAGYARÁZAT:

- Angol birtok határa.
- Homoksisivatag.
- Jégárak.
- Lakható és művelhető földek a sivatagban.
- Mocsarak.
- x, h, la, davan = hágó.
- Magasságok méterekben.
- Stein Aurél útja.
- Khinai birodalom határa.
- Afganisztán határa.
- hgs., tau, tag = hegység, hegy
- ezo, kul, köll = tó
- szu, f. = folyó
- Vasút
- Romok, elhagyott régi telep.
- Orosz birtok határa.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár